

Het egonetwerk van Reiner Leven en George Sarton als toegang tot transnationaal intellectueel engagement

CHRISTOPHE VERBRUGGEN

Doctor-assistent – Universiteit Gent

De Belgische belle époque was zoals bekend een periode van uitersten. De economie floreerde als nooit tevoren, er was ruimte voor grootschalige urbanistische prestigeprojecten, alles leek mogelijk. Het was echter ook de periode waarin de burgerlijke maatschappij geconfronteerd werd met de eigen grenzen en de tijd waarin de stem van arbeiders en vrouwen steeds luider klonk (Deneckere, 2005). Niet iedereen deelde het vooruitgangsoptimisme. Niet zelden waren het intellectuelen die de luchtbel van optimisme meenden te moeten doorprikken. In tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd (Beyen & Aron, 2003) kan in België wel degelijk gesproken worden van het tot stand komen van een intellectueel standsbesef met hieraan verbonden rechten en plichten. Veel hangt af van de definitie van 'de intellectueel' (Kurzman & Owens, 2002). De belangrijkste strekking beschouwt intellectuelen als een op zichzelf bestaande klasse of stand met een eigen psychologie en gemeenschappelijke belangen. Intellectuelen zijn in die optiek personen die deel uitmaken van een groep die klassenbewust handelt, politiek-maatschappelijke standpunten inneemt en gelooft in de maakbaarheid van de samenleving. Het 'intellectueel zijn' werd tijdens de belle époque ook voor een groeiend aantal vrouwen een belangrijke identiteitsvormende categorie (Verbruggen, 2008). Een cultuur- en maatschappijkritische onderstroom werd vooral in de sociale groep van intellectuelen steeds duidelijker waarneembaar. Pessimistisch over de richting waarin de maatschappij evolueerde waren ze zeker, maar aan de andere kant waren ze ook optimistisch over de impact die ze konden hebben in een fundamentele sociale hervorming. Dit uitte zich in diverse vormen van engagement in de 'traditionele' sociale bewegingen, maar ook in een complex van nieuwe 'kleine geloven', mensenrechtenorganisaties en feministische groeperingen. Als antidotum voor de zieke maatschappij werden onder meer een reeks antwoorden naar voren geschoven, waaronder vegetarisme, geheelonthouding en naturisme. Historici zouden die later in de koepel 'Lebensreform' onderbrengen. Lebensreform wordt meestal omschreven als een beweging naar binnen of als privatisering van sociale problemen en dit in tegenstelling tot pogingen tot socialisering binnen de sociaaldemocratie (Peeters, 2004, 332-333; De Rooy, 1991). In zijn recent proefschrift over

Lebensreform in België tussen 1890 en 1940 onderscheidt Evert Peeters twee onderzoekstradities, een ideeënhistorisch perspectief en (sinds het begin van de jaren 1990) een sociaalhistorisch perspectief. Peeters sluit zich aan bij deze laatste traditie, die onder meer beoogde het negatieve beeld bij te stellen van de 'kleine geloven' als uitingen van de schuldbevuste burgerij zoals dat gegeven werd door Jan Romein (Romein, 1976, 631-651). Hij combineerde dit met een lichamenperspectief op "concrete manieren waarop leden van de burgerlijke middenklassen zich met behulp van de Lebensreform een plaats in de moderne wereld zochten" (Peeters, 2007, 10).

In deze bijdrage wordt Reiner Leven, een Gents Lebensreformgenootschap, niet als een geïsoleerd en efemer trefpunt van 'kleine geloven' van zonderlinge wereldverbeteraars bekeken, maar als toegang tot een breder geheel van sociale, culturele en intellectuele bewegingen.¹ Mijn gedeeltelijke reconstructie van de (korte) geschiedenis van Reiner Leven gebeurt aan de hand van een (diachronische en synchrone) egonetwerkbenadering. Dit is een individualiserende en microanalytische benadering geconcentreerd rond één organisatie en/of persoon, die niet als doel op zichzelf worden bestudeerd, maar van waaruit we juist vertrekken om een breder sociaal netwerk in kaart te brengen. In de sociale netwerkanalyse wordt een onderscheid gemaakt tussen een egocentrische en sociocentrische benadering van netwerken. Beide richtingen binnen de netwerkanalyse beschikken over eigen methodes en theorieën. In de sociocentrische benadering vormt de interne structuur van een groep het onderzoeksobject, terwijl bij een egocentrische benadering de positie van een individuele actor of het egonetwerk centraal staat. Beide soorten netwerken kunnen al dan niet metaforisch benaderd worden (Verbruggen, 2007). Een egonetwerkbenadering maakt deel uit van het relationele perspectief op de samenleving. Dit perspectief is nadrukkelijk aanwezig in het huidige onderzoek naar sociale bewegingen (Diani & McAdam, 2003). Mario Diani omschrijft sociale bewegingen immers als:

"networks of informal interactions between a plurality of individuals, groups or associations, engaged in political or cultural conflicts, on the basis of a shared collective identity" (Diani & Bison, 2004; Diani, 1992).

Een relationele benadering van een sociale of intellectuele beweging kan dus bestaan uit de analyse van het egonetwerk van organisaties en/of individuen,

¹ Dit artikel bestaat grotendeels uit herwerkte passages van mijn proefschrift *Een sociale geschiedenis van het schrijverschap tijdens de Belgische belle époque* (UGent, 2006). Met dank aan Julie Carlier, Lewis Pyenson, Hans Vandevoorde en de referenten voor hun opmerkingen en suggesties.

waarbij netwerken van personen en organisaties vaak actoren bevatten die op het eerste gezicht weinig of geen affiniteit met elkaar hebben. Deze relatie kan een gedeeld lidmaatschap zijn van één of meerdere personen, maar kan evengoed bestaan uit overlappende idealen of patronage in de vorm van financiële of materiële steun (bijvoorbeeld het ter beschikking stellen van een lokaal). Dergelijk onderzoek heeft uitgewezen dat activisten en sympathisanten vooraleer een collectieve actie op touw wordt gezet in veel gevallen reeds voordien aan elkaar gelinkt waren via publieke en private banden. De impact van individuele netwerken of egonetwerken van '*core-members*' blijkt eveneens cruciaal in de uitbreiding van het netwerken en het welslagen van de actie of concretiseren van de idealen (Tindall, 2004). Daarom wordt in deze bijdrage naast het synchrone en diachrone egonetwerk van Reiner Leven zelf, ook een kwalitatieve analyse van het egonetwerk van een aantal actieve leden en in het bijzonder dat van '*président fondateur*' George Sarton bij de analyse betrokken. Het voordeel van een dergelijke kwalitatieve benadering is dat de inhoud van de relaties beter uitgewerkt kunnen worden. Precies deze aard van relaties en de concrete transfers van ideeën die via deze relaties verlopen, verdwijnen in het meeste structuralistisch onderzoek naar sociale bewegingen immers op de achtergrond.

Reiner Leven werd opgericht in 1905 en zou in 1908 uitwaaiëren in een cluster van de meest diverse initiatieven en andere vormen van intellectuele sociabiliteit, hier begrepen als een manier waarop intellectuelen hun publieke relaties beleefden. Een op het eerste gezicht efemeer genootschap was ingebed in een brede cluster van ideeën, idealen en initiatieven. Inherent aan (transnationale) '*advocacy networks*' en sociale bewegingen waarvan deze netwerken de ruggengraat zijn, is een streven naar een proliferatie van gedeelde waarden en informatie. De microanalytische benadering van Reiner Leven toont aan dat deze universele aspiraties wel degelijk in de praktijk werden omgezet. In de definitie die Keck en Sikkink van '*transnational advocacy networks*' geven, vinden we een mooie synthese van een transnationale benadering en een netwerkbenadering van sociale bewegingen:

"a transnational advocacy network includes those actors working internationally on an issue, who are bound together by shared values, a common discourse and dense exchanges of information and services".

Een belangrijke nuance is dat onderzoek naar transnationaal activisme niet onafhankelijk van lokaal en nationaal activisme kan en mag bestudeerd worden. Tarrow benadrukt terecht dat transnationaal activisme in de meeste gevallen zowel gebonden als ondersteund wordt door lokale en nationale

netwerken (Tarrow, 2005). Vandaar het pleidooi voor een "entangled history", waarin zowel nationale en transnationale diachronische en synchrone relaties moeten aan bod komen (Werner & Zimmermann, 2006). Onderzoek naar culturele transfers, '*entangled history*', comparatieve methodes, ze hebben allemaal gemeen dat ze een natiegerichte geschiedschrijving trachten te doorbreken (Saunier, 2006; Kocka, 2003; Iriye, 2004) en de aandacht trachten te vestigen op relatief onontgonnen thema's als transnationaal feminisme en mensenrechtenbewegingen. Bij het analyseren van (trans)nationale kruisverbanden komt men vrijwel automatisch terecht bij sociale netwerken (Fuchs, 2007). Door het egonetwerk van Reiner Leven en haar stichter centraal te stellen en de diachronische en synchrone (trans)nationale netwerk van personen, instituties en zelfs ideeën te reconstrueren, wordt het mogelijk de brede en wijdvertakte intellectuele en sociale bewegingen te identificeren waarvan Reiner Leven deel uitmaakte.

1. DE FUNDAMENTEN VAN HET NETWERK: '*LE DEVOIR DE LA VULGARISATION INTELLECTUELLE*'

Het egonetwerk van het Gentse Reiner Leven heeft zich lange tijd simultaan met het egonetwerk van de later als wetenschapshistoricus beroemd geworden George Sarton ontwikkeld.² Het entte zich ook op het netwerk dat Sarton aan de jaren die aan de vereniging voorafgingen had opgebouwd. Die opbouw en de ideologische evolutie die Sarton onderging tussen 1900 en 1914 kan niet onafhankelijk van zijn vrienden Irénée Van der Ghinst (1884-1949) en Raymond Limbosch (1884-1953) besproken worden. Limbosch werd net zoals veel andere geëngageerde intellectuelen gesocialiseerd in structuren van intellectuele sociabiliteit rond de Brusselse Université Nouvelle. Sleutelfiguur in de vroege dagen van de Université Nouvelle was Elisée Reclus (Moulaert, 1985; Despy-Meyer, 1986). De Université Nouvelle

² Over de 'Belgische jaren' van Sarton verschenen eerder al enkele bijdragen op basis van de (gedeeltelijk uitgegeven) correspondentie die in België bewaard wordt (Van Oye, 1965). Onder meer zijn eerste stappen in de wetenschapsgeschiedenis (Calcoen, 1980; Gillis, 1973; De Mey, 1984) en zijn familielevens (De Weerd, 1999) werden eerder geëxploreerd. De eerste volwaardige monografie met een nadruk op het huwelijk van Sarton en het intellectuele klimaat waarin 'zijn' invulling van de geschiedenis van de wetenschap vorm kreeg, is onlangs verschenen (Pyenson, 2008). In deze bijdrage doe ik onder meer een beroep op het persoonsarchief van George Sarton (Houghton Library, Harvard University, Series Am 1803, Fonds George Sarton. Verder: HLGS)

had niet alleen reguliere cursussen, maar had ook een University Extension, die de deuren opende voor een internationaal circuit van lezingen over sociale hervorming, en een rationalistische proefschool, een van de eerste Belgische scholen waarin bewust gestreefd werd naar co-educatie van jongens en meisjes (Goldberg & Pirlot, 1996). Eén van de leerlingen was Raymond Limbosch.³ Ook na hun studies aan de École des Petites Études bleven Limbosch en zijn vrienden onder invloed van Reclus. Hij adviseerde zijn discipelen om afstand te doen van hun privileges en handenarbeid te verrichten. Limbosch werd voor een tijdje arbeider bij een bloemenkweker in het Gentse.⁴ Op een lezing van de anarchistische propagandist Georges Thonar ontmoette hij voor het eerst George Sarton.⁵ Op 30 december 1904 noteerde Sarton in zijn agenda: "les anarchistes seront les défenseurs du progrès de la société future (socialiste)". Ook vermeldde hij voor het eerst het tijdschrift *Ontwaking*, een Antwerps anarchistisch tijdschrift waarin het individualisme als alternatief naar voren geschoven werd voor het socialistische collectivisme dat het "intellectueel proletariaat" uitsloot (Vandevoorde, 2005, 143). Limbosch was voor Sarton een echte zielsverwant, met wie hij tot op het einde van zijn leven een intense vriendschapsband zou hebben. In het begin van het academiejaar 1904-1905 sloot Sarton zich aan bij het vrijzinnige studentengenootschap 't Zal wel Gaan.⁶ Daar leerde hij Van der Ghinst kennen, een tweede zielsverwant voor het leven. Sarton kwam in 't Zal wel Gaan onmiddellijk in woelige waters terecht. Het bestuur was voor sommige leden niet vooruitstrevend genoeg (Kenis, 1932).⁷ Het conflict entte zich ook op de katholieke-vrijzinnige breuklijn. In december 1904, tien dagen voor een schisma in de vereniging, berichtte Antoon Picard (1884-1949) aan zijn Antwerpse vriend René De Bock over een tumultueuze vergadering van 't Zal wel Gaan en maakte hij de brug tussen het anarchisme en de Vlaamse Beweging. De dag voordien had Picard "het genoeg gehad" om (samen met onder meer Limbosch) de anarchist Thonar aan het woord te horen. Hij

³ Andere leerlingen waren onder meer Emile Allard (1883-1950), een luchtvaartpionier en docent aeronautiek, Vera Tordeur (1884-1970), de eerste studente natuurwetenschappen aan de Gentse Universiteit, François Bouny (1885-1965), een neef van Elisée Reclus en Henri Fuss (1882-1964), later een van de architecten van de Belgische sociale zekerheid en vertegenwoordiger van België in de Internationale Arbeidsorganisatie. Voor Fuss en Bouny, zie: Decoster (1968, 300-304).

⁴ Henri Fuss, "Allons au peuple", *L'Utopie*, 15 november 1904, p.1.

⁵ Georges Thonar (1876) was in die periode de spilfiguur van het Belgische anarchisme en kon in Gent op relatief veel aanhang rekenen (Moulaert, 1981, 177).

⁶ George Sarton, 28 september 1904 "lettre à 't Zal wel Gaan", "Appointment book for 1904", (HLGS, Series II). 't Zal Wel Gaan werd opgericht in 1852 (Balthazar, 1977) en speelde een pioniersrol in het ontstaan van een vrijzinnige Vlaamse studentenbeweging.

⁷ Antoon Picard aan René de Bock, 21 november 1904 (AMVC, P 452, nr. 41809/43).

maakte een grote indruk op hem. Het verbaasde Picard dat Thonar, een typograaf, met zoveel kennis van zaken sprak over sociologie.

"Ik vind dat er tegenwoordig nog meer zulke tiepen tussen 't werkvolk lopen en dat alleen schijnt al een bewijs dat de tegenwoordige maatschappij niet deugt. Indien die Thonar al zijn tijd aan sociologische studies kan wijden, zou hij voor heel de wereld niet nuttiger zijn dan als tiepograaf?"⁸

Hij besloot zijn brief met de opmerking dat wat hem betrof "de anarchistische beweging in hoofdzaak een intellectuele beweging" was.

De dissidente groep in 't Zal wel Gaan richtte eind 1904 een nieuwe vereniging op: Ter Waarheid. In totaal zouden vijftien leden zich afgescheurd hebben.⁹ Ook Hendrik De Man (1885-1953) studeerde op dat moment in Gent en sloot zich aan bij Ter Waarheid. De Man vermeldde in zijn autobiografie Sarton als een van de leden. Deze studenten deelden twee belangrijke bekommernissen: de sociale strijd en de Vlaamse beweging. De dissidente groep bestond uit twee fracties: een Antwerpse en een Gentse. Ook in Antwerpen had zich rond 1900 een bescheiden intellectueel-anarchistische scène ontwikkeld in De Kapel, een collectief van auteurs en kunstenaars dat onder meer Reclus onder de sprekers mocht rekenen (Moulaert, 1979). Voor zover geweten heeft geen van de latere leden van Ter Waarheid een directe band met de Kapel gehad, maar ze hadden wel dezelfde progressief-liberale achtergrond. Met De Man en Picard ging een anarchistische en marxistische wind waaien onder de studenten. Voor zijn verblijf in Gent verkeerde De Man nog niet ten volle in zijn "marxistische roes". In zijn autobiografie omschreef hij zichzelf als de enige marxist binnen Ter Waarheid. Daarnaast onderscheidde hij staatsloze anarchisten en flaminganten (De Man, 1974, 115). Toch is het duidelijk dat zijn overgang van het anarchisme naar het marxisme, "een tussenfase" waar hij naar eigen zeggen door moest (Pels, 2001, 124), uitlopers had in het academiejaar waarin hij te Gent studeerde. De Man arriveerde in Gent als twijfelende anarchist en vertrok eind 1905 naar Duitsland als overtuigd marxist.

⁸. Antoon Picard aan René de Bock, 6 december 1904 (AMVC, P 452, nr. 41809/44).

⁹. *Almanach van 't Zal wel Gaan voor 1907*, p. LI. Onder hen bevonden zich Paul Van Oye, Oscar de Gruyter (1885-1929), de gebroeders Jules (1880-1940) en Alfons van Roy (1882-1927), Adriaan Martens (1885-1868), Paul Kenis, Reimond Kimpe (1885-1970), Ferdinand Brulez (1887-1976), Irénée Van der Ghinst, de gebroeders Antoon en Leo Picard, Jan Denucé (1878-1944), Josué De Decker (1879-1953), Achiel Petitjean, Maurice Van de Woestijne en Hendrik De Man (1885-1953).

Begin december 1904 vergaderde Ter Waarheid voor het eerst.¹⁰ Er werd besloten dat de heruitgave van Vermeylens *Kritiek der Vlaamsche Beweging* de beste manier was om zich te profileren (Kenis, 1932). Voor de Vlaamse beweging was het essay vooral van belang door de aandacht dat het vestigde op de sociale en economische ontvoogding als cruciale voorwaarde voor de culturele emancipatie. De Gentse socialistische voorman Edward Anseele (1856-1938) nam graag de handschoen op en ging in mei 1905 tot twee keer toe in debat met Oscar de Gruyter (1885-1929), grondlegger van het moderne Vlaamse toneel, en De Man (Balthazar, 1976). Ook Sarton woonde de debatten bij. Indruk maakte het gebeuren zeker: hij noteerde zijn dagboeknotitie in het Nederlands, iets wat hij maar zelden deed: "debat over de Vlaamsche kwestie, Vooruit".¹¹ In Ter Waarheid werden verder voordrachten gegeven over literatuur, wetenschappen en politieke kwesties.¹² Vanaf eind 1905 hield Ter Waarheid het formeel voor bekeken, maar de 'geest' ervan, die gemakshalve gereduceerd kan worden tot progressief sociaal engagement en een Vlaams bewustzijn, waaierde samen met de leden verder uit in verschillende andere netwerken. Bij de meesten kreeg de strijd voor Vlaamse eisen gaandeweg wel de bovenhand op de sociale strijd, bij Sarton en De Man was het omgekeerde het geval.

Ter Waarheid was ook overgoten met een revolutionaire saus. Vanuit Rusland kreeg Sarton uit eerste hand informatie van een bevriende bolsjewiek die hem inlichtte over de in 1905 ontketende revoluties en het mislukte experiment met de Doema. Zijn correspondent was de revolutionair Max Maksymilian Horwitz. Horwitz (1877-1937) werd tijdens het interbellum een intimus van Lenin en Trotsky en ontpopte zich tot leider van de Communistische Internationale. Deze "kameraad" van Sarton behaalde in 1898 aan de Gentse universiteit een doctoraat in de wis- en natuurkunde (Mrozowska, 1983, 28). Tijdens zijn studies kwam hij in contact met de Gentse Belgische Werkliedenpartij (BWP). Nadien keerde hij terug naar Polen. In de zomer van 1904 kwam hij op visite naar Gent, waar Sarton hem op een bijeenkomst van de Socialistische Jonge Wachten (SJW) ontmoette. Tussen 1905 en 1906 schreef hij vanuit de gevangnissen van Sint-Petersburg

¹⁰. Antoon Picard aan René de Bock, 6 december 1904 (AMVC, P 452, nr. 41809/48).

¹¹. George Sarton, 8 mei 1905, in: "Appointment book for 1905", (HLGS, Series II).

¹². Antoon Picard aan René de Bock, 8 maart 1905 (AMVC, P 452, nr. 41809/45). Zo las in november 1905 "nen type" het drama Starkadd voor tijdens een zitting van Ter Waarheid (Reimond Kimpe aan Lode Baekelmans, 19 november 1905 (AMVC, K 414, nr. 92357/86)). Ook Karel van de Woestijne was in maart 1905 een van de sprekers (Karel van de Woestijne aan Emmanuel De Bom, 27 maart 1903 (AMVC, W 803)).

en Warschau clandestien brieven aan Sarton. Hij wees hem ook op een van de redenen waarom de revolutie niet naar wens verliep. Het ontbrak de revolutionairen aan een kritische massa die zich bewust was van de klassenstrijd. Eind 1904-begin 1905 stonden onder meer Sarton, De Man, De Gruyter en Antoon Picard alvast paraat voor de revolutie. Om de massa voor te bereiden op de omwenteling die ook België noodzakelijkerwijs te gebeuren stond, was er nood aan een grondige scholing van de arbeiderspopulatie. Over het feit of die omwenteling van socialistische dan wel van anarchistische aard zou zijn, was men het aanvankelijk niet eens. Over "le devoir de vulgarisation intellectuelle" des te meer.¹³

Voor de jonge kerels van Ter Waarheid was educatie dus de sleutel tot de bevrijding van de arbeiderspopulatie. Een aantal onder hen zochten hiertoe toenadering tot de Gentse sociaaldemocratie. Het is niet zo dat er volledig nieuwe structuren dienden te worden opgericht om het vormingswerk in goede banen te leiden. Vanaf het einde van de jaren 1880 zagen diverse initiatieven het daglicht. De klemtoon lag niet alleen op het overbrengen van een boodschap maar ook op het vormen van sprekers, een "elite van jongelingen", die literaire en wetenschappelijke onderwerpen op een aantrekkelijke manier tot bij een breder publiek konden brengen.¹⁴ Mede onder impuls van "rode baron" Arthur Verhaegen zagen aan het begin van de jaren 1890 (na *Rerum Novarum*) ook vergelijkbare katholieke initiatieven het levenslicht in de Antisocialistische Werkliedenbond (De Maeyer, 1994, 248-255; Gérin, 1979). In de randgemeenten waren die beduidend succesvoller dan de socialistische initiatieven (Vanschoenbeek, 1992, 641). In de periode waarin Ter Waarheid actief was, werden onder meer om die reden pogingen ondernomen om de studie- en propaganda-activiteit te stroomlijnen. De toenadering tussen het socialistisch partij kader in spe en een breder publiek werd in 1904 bezegeld door de fusie van het jongerentijdschrift *De Zaaier* en het cultureel partijblad *De Waarheid* (De Nil, 1999).¹⁵ In deze context vervoegde de latere auteur, journalist en artistieke duizendpoot Paul-Gustave Van Hecke (1887-1967) de beweging. Tijdens de korte bloeiperiode van Ter Waarheid was hij de secretaris van de SJW. Van Hecke wordt verantwoordelijk geacht voor het "artistieke cachet" dat de SJW kreeg. Beeldend kunstenaars en beginnende

¹³ George Sarton, 27 juli 1905, in: "Appointment book for 1905" (HLGS, Series II).

¹⁴ Een viertal personen zette de teneur: de onderwijzer Aimé Bogaerts en Ferdinand Hardyns, Emilie Claeys en Pieter De Bruyne (Vanschoenbeek, 1992, 557-577; Heyse, 1974).

¹⁵ Het doel van het tijdschrift was "De waarheid te leren kennen en te verspreiden". De sociale wetenschappen zouden centraal staan. Letterkunde, kunst en actuele kwesties dienden vooral ter afwisseling. P.[ieter] D.[e] B.[ruyne], "Ons doel", *De Waarheid*, 1903, 1, pp. 1-6.

auteurs als Jules Verwest (1883-1957), Paul Kenis (1885-1934) en De Gruyter vervoegden de SJW en wakkerden samen met Van Hecke het literair-artistieke vuur aan in de Gentse BWP.¹⁶

De Jonge Wachten kregen begin 1905 met andere woorden de steun van een aantal leden van Ter Waarheid. Onder de noemer "Socialistische Studiekring Gent" werden verschillende lessen en voordrachten gegeven, met "nu veel toehoorders, dan weer eens weinig".¹⁷ De Jonge Wachten werkten hiervoor ook samen met de Vrijdenkersbond en de eveneens in 1905 (her)opgerichte Socialistische Democratische Meisjeskring. Antoon Picard wist zijn Antwerpse vrienden te vertellen dat De Gruyter zou starten met een leergang "door de arbeiders van 't Rabot zelf aangevraagd". Hijzelf bereidde een leergang "wellevendheid en gezondheidsleer" voor.¹⁸ Sarton nam onder meer een aantal leergangen Franse taalverwerving en literatuur op zich. "Een groot doel: geleerde socialisten, verstandige mensen maken voor den toekomstigen strijd", schreef Van Hecke in *De Waarheid*. Bij Sarton had zijn engagement binnen de arbeiderseducatie – opnieuw – een internationale dimensie. Hij vond de legitimatie van zijn actie gedeeltelijk in Frankrijk. Zijn Franse vriend Emile Masson (1869-1923) was er net als Sarton en Reclus van overtuigd dat een rationele educatie de sleutel was tot het bevrijden van de massa (Clark, 2005, 113-115).¹⁹ Ze correspondeerden hier intensief over. In juni 1905 brak in Gent een algemene staking uit bij de katoenarbeiders. Sarton stelde aan partijkaderlid Jan Samijn (1869-1933) voor te spreken voor de stakers. Deze reageerde positief: "cela plairait à nos ouvriers et ils savent qu'il y a des gens dans la bourgeoisie aussi, qui veulent les aider". Sarton zou hen spreken over "des luttes passées des différents peuples concernant les luttes économiques".²⁰ In het zog van De Man en Sarton zouden nog andere studenten lessen organiseren voor de stakers (*Avanti*, 1935, 275-276). Zij

¹⁶. Voor meer biografische gegevens en over hun tumultueuze intrede in het literaire veld, zie: Verbruggen (2005).

¹⁷. "De Zaaier", *De Waarheid*, 1905, 12, p. 377.

¹⁸. Antoon Picard aan René de Bock, december 1904 (AMVC P 452, nr. 41809/48).

¹⁹. Vanaf 1904 correspondeerde hij intensief met deze Bretoen die de laatste jaren gerehabiliteerd is als belangrijk anarchistisch denker, pedagoog en internationalistisch regionalist (Pyenson, 2005). Masson evolueerde van het anarchisme naar het libertaire socialisme en was een hevig antimilitarist. Samen met zijn vrouw Elsie vertaalde hij in het begin van de twintigste eeuw verschillende boeken en brieven van Carlyle. Ook Raymond Limbosch zou een intimus van Emile en Elsie Masson worden.

²⁰. Jan Samijn aan George Sarton, 27 juni 1905 (HLGS, Series I).

kwamen ook financieel tussenbeide om de stakers te ondersteunen. De Man verzamelde het geld.²¹

De lezingen die de leden van ter Waarheid gaven werden nadien in een structureel kader ondergebracht. In het begin van de jaren 1890 had onder meer de hoogleraar biologie Julius Mac Leod (1857-1919), een belangrijke inspiratiebron voor Ter Waarheid, zich een onvermoeibaar pleitbezorger getoond van de volkshogescholen naar Engels voorbeeld, de zogenaamde University Extension. Over het hele land ontstonden een tiental extensies. Tussen 1900 en 1910 werden ook een zestigtal volksuniversiteiten opgestart (De Vroede, 1979). De sociaaldemocratische volksuniversiteiten werden dan weer naar Frans voorbeeld georganiseerd en beoogden een vorm van "éducation mutuelle" tussen arbeiders en burgerlijke intellectuelen (Van Damme, 1985, 197). Ze waren vooral in Brussel en Wallonië succesvol. De ruggengraat van de Gentse University Extension werd gevormd door de leden en oud-leden van 't Zal wel Gaan. Van bij de aanvang richtte men zich niet alleen tot de middengroepen, maar ook tot wat ze zelf omschreven als "de werklieden". Een samenwerking met de Vooruit was voor hen evident.²² Pas na de oprichting van de Centrale voor Arbeidersopvoeding in 1910 zou men zich afgezet hebben tegen de University Extension-beweging en gestreefd hebben naar een eigen volksuniversiteit (Mortelmans, 2005, 214-215).

In bepaalde segmenten van de progressieve burgerij werd het pas in de jaren 1880 bon ton zich in te laten met volkscultuur. Marc Jacobs omschrijft het treffend als een evolutie van "krachtige en actieve bestrijding naar conversatie" (Jacobs, 2005, 46). Ook Sarton en zijn vrienden 'converseerden', althans, ze meenden dat te doen. Sarton participeerde aan de cultuur *voor* de arbeiders en niet *van* de arbeiders. Het is bijzonder moeilijk om te bepalen of dit in het geval van Sarton een uiting was van een streven naar gelijkheid of een '*éducation mutuelle*'. Net zoals De Man werd hij in die periode ook verliefd op iemand van relatief bescheiden afkomst (Pyenson, 2008). In zijn autobiografie omschreef De Man zijn verliefdheid als typisch voor de geestestoestand die toen heerste. De Gentse arbeidster op wie hij verliefd werd verzinnebeelde de "verlossende klasse" (De Man, 1974, 115-117). De

²¹ Sarton gaf tot twee keer toe 20 frank, een kwart van de maandelijkse toelage die hij van zijn vader kreeg om boeken te kopen en zijn sociaal leven te financieren.

²² In 1899 had Pieter De Bruyne een eigen volkshogeschool willen inrichten, maar bij gebrek aan lesgevers werd het plan afgeblazen (Heyse, 1974, 58-59). Zie ook: Adolf Herckenrath, 'Hooger onderwijs voor het volk, 1899-1900', *Almanach van 't Zal wel Gaan* (1901) pp. LIV-LVII.

relatie zou met een sisser aflopen. Het deed hem inzien dat hij zijn "klassengebondenheid" niet zo gemakkelijk kon "ruilen" als hij dacht. Een wezenlijk onderdeel de "klassengebondenheid" waar De man op alludeerde was een intellectueel standsbewustzijn. Hoezeer dit een persoonlijke constructie was die vorm kreeg binnen een sociaal netwerk van sociale en intellectuele bewegingen, merken we aan de manier waarop Limbosch zichzelf percipieerde.

Na twee jaar gewerkt te hebben bij een bloemenkweker nam Limbosch zich voor opnieuw te gaan studeren. Tijdens de maanden waarin hij besloot terug naar de universiteit te gaan, beschrijft hij zichzelf voor het eerst als een intellectueel: "dans la fréquentation journalière d'hommes de peuple" had hij vastgesteld dat

"les intellectuels souffrent bien plus quand ils souffrent [...] Moi, bourgeois, sans la crainte du lendemain, je souffre bien plus fort que mes camarades de travail. Je souffre pour eux et eux, ils ne souffrent pas, tant ils sont inconscients".²³

Hij besloot zich ook te ontdoen van de anarchistische gewaden en zich verder te concentreren op educatieve projecten, zuigelingenzorg, feminisme, enzo-voort. Wat later gaf hij te kennen dat een morele, ethische verontwaardiging hem tot socialist maakte: "Je pense que le vrai socialisme a ses racines dans le cœur et qu'il n'est qu'une loi d'éthique".²⁴ Limbosch was dus geëvolueerd naar een ethisch socialisme. Bovendien was hij er van overtuigd dat binnen de BWP wel degelijk plaats was voor "des intellectuels". Van der Ghinst evolueerde in dezelfde richting:

"Voici pourquoi je me *dis* socialiste (depuis 2 mois à peine). Le socialisme me semblant le levier le plus puissant pour changer la situation. Le collectivisme, le féminisme, l'antimilitarisme, l'internationalisme, me semblent conformes à la réalisation de l'idéal que je rêve pour l'humanité".²⁵

Van der Ghinst, die zichzelf liet aanspreken als Pax, raakte er ook van overtuigd dat stakingen nooit uitgelokt mochten worden. "Le bien-être moral" diende ten allen prijze voorrang te krijgen op "le bien-être matériel". De "massa" moest leren omgaan met materiële verworvenheden. Sarton vond materiële eisen en het afdwingen ervan via stakingen wel opportuun. Ook zag

²³. Raymond Limbosch aan Vera Tordeur, 25 januari 1906 (Archives et Musée de la Littérature (AML) ML 2056).

²⁴. Raymond Limbosch aan Vera Tordeur, 19 februari 1906 (AML ML 2056).

²⁵. Irénée Van der Ghinst aan Raymond Limbosch, 4 maart 1906 (AML ML 2056).

hij de noodzaak in van een sterke socialistische partij binnen een parlementair systeem:

"Je suis social-démocrate convaincu, je ne me préoccupe plus des anarchistes: ils ne seront jamais dangereux, car par le fait même de leurs théories, ils se condamnent à l'impuissance. Toutefois je les crois utiles dans la société: ces êtres indisciplinés (par tempérament) sont le ferment de la société",

schreef Sarton in 1907 aan Limbosch.²⁶ Jarenlang had hij geprobeerd zich met de arbeiders te verbinden, hun leven te leren kennen en zich bij hen geliefd te maken; "maintenant, je ne m'occupe plus du tout (directement) des ouvriers: peut-être plusieurs d'entre eux ici à Gand, se disent que je suis devenu un aristo...".

Op een herdenkingsplechtigheid na het overlijden van Limbosch in 1955 legde Henri Fuss uit wat Limbosch en hemzelf gedreven had:

"Henri Fuss tenta d'expliquer son geste et celui de R.[aymond] par une évasion du monde bourgeois qui ne rêverait guère. Fuss ne se sentit jamais accepté par les ouvriers".²⁷

Henri Fuss zocht aanvankelijk zijn heil in een internationaal georganiseerd anarcho-syndicalisme terwijl veel van zijn vrienden de stap zetten in een ethisch, intellectueel socialisme, waarvoor ze een plaats zagen in de socialistische partij. Deze stap viel min of meer samen met de hoogtijdagen van een nieuw genootschap dat Sarton en Van der Ghinst oprichtten, een genootschap dat zich zoals reeds aangegeven entte op het lokale en transnationale netwerk dat ze na de eeuwwisseling hadden uitgebouwd.

2. HET EGONETWERK VAN REINER LEVEN

In 1905 namen Sarton en Van der Ghinst deel aan een zomercursus aan de Universiteit van Leiden.²⁸ Ter voorbereiding van hun studiereis naar Nederland zochten ze de adressen van onder meer Herman Gorter en het secretariaat van de Nederlandse Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Of ze hen ontmoet hebben is onduidelijk. Wie ze wel ontmoetten was de

²⁶ George Sarton aan Raymond Limbosch, 19 mei 1907 (AML ML 2956).

²⁷ Verslag eerste herdenkingsplechtigheid Raymond Limbosch, 2 juli 1955 (AML ML 2448).

²⁸ 21 september-4 oktober, in: "Appointment book for 1905" (HLGS, Series II).

feministe Nellie van Kol (1851-1930).²⁹ Van Kol maakte rond die periode deel uit van de Nederlandse Rein Levenbeweging (Röling & Reinalda, 2001). De kern van de beweging werd gevormd door christenanarchisten Lodewijk van Mierop (1870-1930) en Felix Ortt (1866-1959) en geheelonthouder Jacob van Rees (1854-1928) (Kluvel, 2001; Van Oenen, 1990). Binnen de beweging werd aandacht besteed aan geweldloosheid, reformkleding, het bestrijden van tabak, vegetarisme en een streven naar 'reinheid van lichaam en ziel' in het algemeen. In de praktijk werd de kern van de Nederlandse Rein Levenbeweging gevormd door een aantal kolonisten. Zij trokken zich terug uit de 'zieke' maatschappij om te leven volgens hun principes. Het bekendste voorbeeld van een dergelijke kolonie is die van Blaricum (Heyting, 1994). In België waren er ook een aantal experimenten van die aard, maar deze waren een kort leven beschoren (Peeters, 2005).

Tegen het einde van zijn verblijf in Nederland schreef Sarton in grote letters in zijn agenda "van heden af tot den 1en januari 1906 zal ik geheelonthouder zijn".³⁰ Samen met Van der Ghinst vatte hij het plan op om een Gentse afdeling van Rein Leven op te richten. Op 10 oktober spraken Van der Ghinst en Sarton af in een lokaal van de Gentse arbeiderscoöperatie Vooruit om een plan uit te werken. Aan de Gentse afdeling van de Union des Femmes Belges contre l'Alcoolisme werd gevraagd een lokaal ter beschikking te stellen.³¹ Ook de Société de Moralité Publique, een vereniging die pleitte tegen de reglementering van de prostitutie door de staat, werd om hun steun gevraagd, onder meer in de vorm van publiciteit in publicaties. Ze benaderden ook een aantal journalisten in de hoop redactionele aandacht te krijgen voor hun manifest, wat een essentieel onderdeel is in het standaardrepertoire bij een collectieve actie. Het manifest was duidelijk:

"Le but de Reiner Leven est avant tout: de propager une conception plus généreuse de la vie, en particulier chez les jeunes gens. Ensuite: de grouper pour leur éducation et leur récréation commune, tous ceux, quelles que soient d'ailleurs leurs opinions politiques ou religieuses".

²⁹ De Nederlandse van Kol was in Gent geen onbekende. Tussen 1893 en 1900 gaf ze samen met de radicale socialistisch feministe Emilie Claeys het tijdschrift *De Vrouw* uit. Ze lagen ook aan de basis van de Hollandsch-Vlaamsche Vrouwenbond, waarmee ze onder meer de eis voor vrouwenstemrecht, verzet tegen een afzonderlijke behandeling van vrouwenarbeid, en een pleidooi voor neomalthusianisme wensten te institutionaliseren (Carlier, 2006).

³⁰ George Sarton, 1 oktober 1905, in: "Appointment book for 1905" (HLGS, Series II).

³¹ De voorzitter van deze afdeling met wie Sarton correspondeerde was Elise Canneel, een goede vriendin van Virginie Loveling. Zie: "Concours", *La Clairière* (1904) 30 p. 1.

Om dat doel te bereiken zou de "confraternité entre les sexes" gestimuleerd worden, want dit was een essentiële voorwaarde voor de "progrès moral".³² Ze hoopten ook katholieke leden in hun rangen te krijgen; daarom werd aanvankelijk elke discussie over de (filosofische) fundering van hun moraal uitgesloten.³³ Lang voor de oprichting van Reiner Leven had Sarton ook al toenadering gezocht bij het christelijke feminisme.³⁴ Er zou geen verdere samenwerking volgen, maar Sarton bleef pogingen ondernemen de politiek-confessionele breuklijn te overstijgen. De statuten van Reiner Leven verwezen ook nadrukkelijk naar die ambitie.

Door de studie van sociale problemen wilde men bijdragen tot een verandering van de maatschappij en de vorming van een selecte groep intellectuelen die klaar was voor de propaganda. Afkomst en geslacht speelden daarbij geen rol, maar Sarton en Van der Ghinst richtten zich al dan niet bewust tot de bovenste lagen van de arbeidersklassen en tot intellectuelen, wat zich ook uitte in de ledensamenstelling en de stappen die ondernomen werden om het egonetwerk van Reiner Leven uit te breiden. De ledensamenstelling van Reiner Leven is ook een zoveelste voorbeeld van de symbiose van beeldende kunsten, literatuur en wetenschappen die zonder meer bepalend was voor het verdere verloop van de ontwikkeling van intellectuelen als sociale groep. Om vrouwelijke leden te vinden met wie men kon verbreederen, plaatsten ze een advertentie en nam Sarton contact op met de studente wis- en natuurkunde Vera Tordeur, een met Limbosch gemeenschappelijke vriendin.³⁵ Zowel de advertentie als de propaganda van Tordeur waren succesvol. Een merkwaardig groepje dat zichzelf de 'Flinken' noemde, reageerde. De Flinken waren een sociaal heteroog gezelschap van naaisters, bedienden en vooral onderwijzeressen die elkaar op regelmatige basis zagen om maatschappelijke hangijzers te bespreken, over (feministische) literatuur te praten, hun talenkennis te onderhouden en elkaar te stimuleren in zelfstudie (Verbruggen, 2008). Ze maakten gretig gebruik van de cursussen die schoorvoetend voor

³² *Statuts de Reiner Leven*, 25 oktober 1905 (UGent, Fonds Vliegende Bladen (VB), II R 8). Op 5 november werd de omzendbrief verspreid (UGent, Fonds VB, III R 2).

³³ Irénée Van der Ghinst aan Auguste Van Langendonck (geciteerd in Duchenne, 2008).

³⁴ In 1903 correspondeerde Sarton met Louise Van der Plas (1877-1967) over mogelijke vormen van samenwerking. Van der Plas had net het 'Féminisme Chrétien de Belgique' opgericht (Gérin, 1979). Het feit dat Sarton geen katholiek was en dat sommige leden van Le Féminisme Chrétien zich niet wilden engageren in een neutrale vereniging, bemoeilijkte een samenwerking, maar in principe was Van der Plas wel enthousiast. Zie: Louise Van der Plas aan George Sarton, 26 april 1903 (HLGS, MS Am 1803, Series II).

³⁵ George Sarton aan Irénée Van der Ghinst, 9 oktober 1905 (AML en geciteerd in Elkhadem, 1984, 34.).

vrouwen werden opengesteld. Terwijl ze de 'Internationale' zongen, zochten ze ook geregeld de meersen rond Gent op voor een stevige wandeling. Spilfiguur van De Flinken was Céline Dangotte (1883-1975) een vergeten Belgische actor in een transnationaal netwerk van feministes (Verbruggen & Carlier, 2008). Ze loodste ook de Engelse kunstenaar en vormgeefster Mabel Elwes (1878-1950) in Reiner Leven. Andere meisjesstudenten die zich aanmeldden waren de zusjes Marguerite en Marthe Niçaise.³⁶ Ten slotte werd ook Irma Géronde, een onderwijzeres, door Tordeur in Reiner Leven geïntroduceerd.

Bertha De Vriese (1877-1958) meldde zich eveneens aan. Zij was de eerste vrouw die in Gent het diploma geneeskunde behaalde en erin slaagde een universitaire carrière te starten (Van der Meersch, 2000). De Vriese was een collega en medewerker van dr. Adolphe Miele, in die tijd een bekende kinderdokter-filantroop en intimus van Anseele.³⁷ Sarton werd ook een aantal keer samen met Miele uitgenodigd voor een vegetarisch diner bij Victor Willem (1866-1952), als dierenfysioloog verbonden aan de Gentse Universiteit (De Coninck, 1952). Willem werd een enthousiast lid van Reiner Leven. Vanuit de faculteit natuurwetenschappen kwam er ook belangstelling van studenten. Naast de student biologie en latere hoogleraar Paul Van Oye (1886-1966) frequenteerde ook de later in de Verenigde Staten beroemd geworden botanist Joseph Charles Bequaert (1886-1982) de activiteiten van Reiner Leven. De bezoeken die Sarton bracht aan de Socialistische Vrouwenbond hadden eveneens resultaat. Onder meer een zekere juffrouw C. Cruyt, lid van de Vrouwenbond, sloot zich aan bij Reiner Leven. In september 1906 trok ook Helena Hardyns, dochter van Anseeles rechterhand Ferdinand Hardyns, eveneens op met de Reiner Leven-kliek.³⁸ Een laatste sociaaldemocraat die zich aansloot bij Reiner Leven is de latere activist Frans Primo (1884-1946).³⁹

³⁶ Zij waren nichten van de atheneumstudent Marcel Minnaert (Molenaar, 2003, 22). De later als astrofysicus vermaard geworden Minnaert was voor zover geweten nooit aangesloten bij Reiner Leven, maar was wel vegetariër, geheelonthouder en fervent antiroker.

³⁷ Moeders konden gratis bij hem op visite komen en hij gaf ze uitleg over de sterilisatie van melk en dergelijke meer. Hij was ook voorzitter van de in 1901 opgerichte Commissie ter bestrijding van de kindersterfte. Deze werd opgericht onder impuls van Edward Anseele (Jachowicz, 2002). Het initiatief van dr. Miele lag zelfs aan de basis van vergelijkbare initiatieven in het buitenland (Dyhouse, 2003, 73-99).

³⁸ Zij zou in 1909 de leiding op zich nemen van de Socialistische Vrouwen (Vanschoenbeek, 1992, 659-660).

³⁹ Deze telegraafbediende was actief in Vlaamse vereniging voor Toneel en Voordrachtkunst, het gezelschap opgericht door De Gruyter en Van Hecke (Sertyn, 1976, 189). Voor Reiner Leven gaf hij een lezing van Herman Heijermans ten beste.

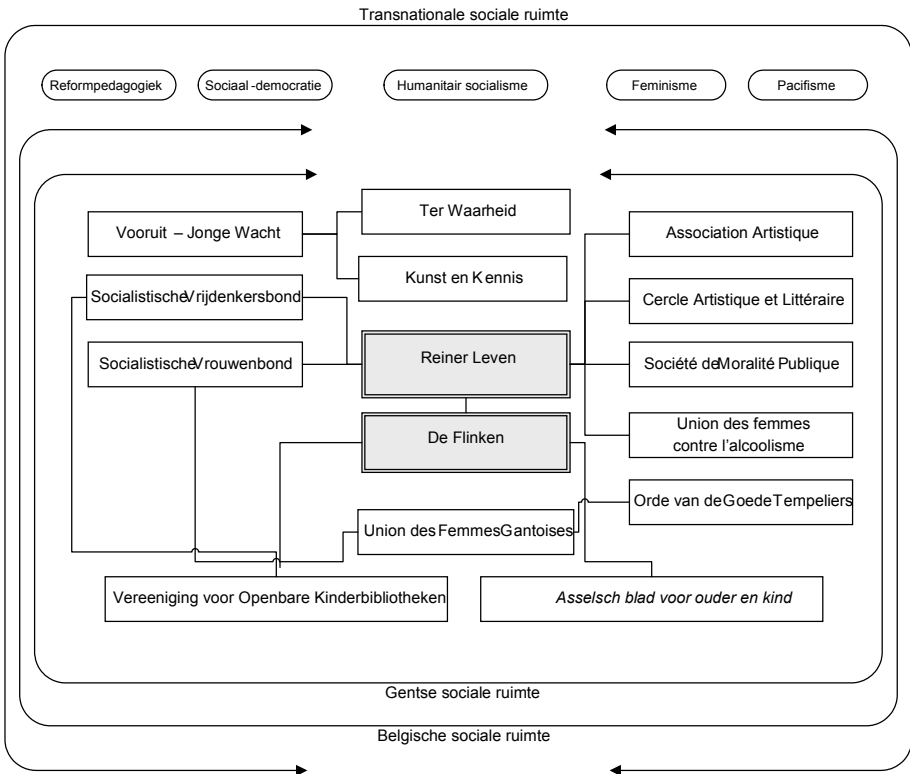
Nog één belangrijke fractie binnen Reiner Leven is niet besproken, met name de beeldende kunstenaars. Sarton wenste van bij de aanvangsfase dat ook beeldende kunstenaars en dan vooral de 'Latemse' kunstenaars aansluiting zouden vinden bij Reiner Leven. Wat zich in Latem afspeelde, gelegen op een boogscheut van Gent, kan niet onafhankelijk van de Gentse context bekeken worden. Diverse vormen van formele en informele sociabiliteit spelen hier een rol van betekenis. De belangrijkste waren de kunstkringen Kunst en Kennis en de Association Artistique. Kunst en Kennis was het genootschap van oud-studenten van de Gentse Academie.⁴⁰ In 1901 sloot de jonge Frits Van den Berghe (1883-1939) zich met zijn vriend Robert Aerens (1883-1969) aan bij Kunst en Kennis (Boyens, Van den Berghe & Derom, 1999). Leeftijdsgenoten en medestudenten aan de Academie zoals Jules Verwest en Guillaume Montobio (1883-1962) volgden. Het duurde niet lang vooraleer de jonge garde van Kunst en Kennis en de literaire voorhoede van Ter Waarheid geïntegreerd raakten en in het egonetwerk van Reiner Leven werden opgenomen.⁴¹ Voor hun ateliers en literaire soirees zochten de jonge kunstenaars de oude begijnhoven en kloosters op (Kenis, 1931), bijvoorbeeld het Caermersklooster in het Patershol, een vervallen restant van de middeleeuwse stadskern. Ook wat in Latem gebeurde ontging niet aan de aandacht van Sarton, waar in 1902 de kunstkring Open Wegen werd opgericht (Durnez, 1995, 181-183).⁴² Ze nodigden een breed scala aan sprekers uit, organiseerden concerten, enzovoort. Het is verleidelijk aan de Latemse 'kolonie' een utopische connotatie te geven. Er werd inderdaad wel eens over 'de revolutie' gesproken, Anseele ging geregeld over de tong en sommige 'kolonisten' hadden een flirt met het anarchisme achter de rug (Vandevoorde, 1999). Toch ontbrak het hen aan een overkoepelend programma. Wat de leden van 'Open wegen' bij elkaar bracht, was de kunst en in veel minder mate de ideologie. De confrontatie met de kunst van Jules De Bruycker (1870-1945) liet nog een grotere indruk op Sarton na. In zijn etsen legde De Bruycker de realiteit vast die hem dreef naar de oprichting van Reiner Leven: prostitutie, verpauperde wijken en sociale onrechtvaardigheid in het algemeen. Eind 1905, het moment waarop De Bruycker zich ging toeleggen op het etsen en Reiner Leven opgericht werd, raakte Sarton

⁴⁰. Dit genootschap organiseerde tentoonstellingen, uitstappen, lezingen en gaf ook een jaarboek en later een tijdschrift uit met als doel de receptie van de Arts and Crafts in Vlaanderen te bevorderen (Vandevoorde, 2003).

⁴¹. Zij ontmoetten elkaar onder meer op het "kot van Gust van Hecke". Van den Berghe, de gebroeders Van Roy, de gebroeders Picard, Hendrik Man en beeldend kunstenaar Reimond Kimpe (1885-1917) behoorden tot de vaste gasten.

⁴². "26 november 1903", *Diary for 1903-1906* (HLGS, Series II).

bevriend met hem en woonde hij ook een aantal activiteiten bij.⁴³ Ook van Verwest, Montobio en Aerens, drie kernleden van Kunst en Kennis, is zeker dat ze een aantal activiteiten van Reiner Leven frequenteerden.⁴⁴

FIGUUR 1: HET EGONETWERK VAN REINER LEVEN 1905-1909 ALS TOEGANG TOT EEN TRANSNATIONAAL ENGAGEMENT

⁴³. Van der Ghinst was overigens ook met hem bevriend. Zie onder meer Jules De Bruycker aan Irénée Van der Ghinst, 20 december 1910 (AML ML 3415).

⁴⁴. Verwest was de broer van 'Flinke' Lize Verwest (1885-1921). Lisbeth Verwest was de dochter van een socialistische schilder-behanger. Ze was aangesloten bij de Socialistische Vrouwenbond en was actief als toneelspeelster in de Multatulikring. Na haar plotse overlijden in 1921 werd postuum een dichtbundel van haar uitgegeven (*Poèmes en prose*, Gent 1922). Ze huwde met de schilder Robert Aerens, eveneens lid van Reiner Leven. Jules Verwest werkte samen met zijn vriend Domien Ingels (1881-1946) een tijd in het atelier van Jules Van Biesbroeck in de lokalen van Vooruit. Hij was ook een medewerker van het tijdschrift *De Waarheid* (Avanti, 1935, 324-326).

Figuur 1 is een schematische weergave van het egonetwerk van Reiner Leven. De meeste organisaties zijn al beschreven, op de resterende kom ik dadelijk terug. In oktober 1906, na ruim een jaar werking, keek Sarton terug en dankte onder de titel 'relations avec d'autres cercles' de Union des Femmes contre l'Alcoolisme (die inderdaad een lokaal ter beschikking stelde: Café de Tempérance), de Société de Moralité Publique, de universiteit en ten slotte de Cercle Artistique et Littéraire. Een speciaal dankwoord ging ook uit naar de Nederlandse Rein Leven-kring rond het tijdschrift *Vrede*, hiermee werden ook de transnationale banden onderstreept.⁴⁵ De relatie tussen De Flinken en Reiner Leven is formeel: De Flinken sloten zich collectief aan. Met Kunst en Kennis was er geen formele band, maar wanneer duidelijk is dat de helft van het bestuur lid was van Reiner Leven, dan ligt het voor de hand een relatie te veronderstellen. Een mogelijke kritiek op deze benadering zou kunnen zijn dat een persoonlijke band tussen twee vormen van formele sociabiliteit nog geen inhoudelijke band hoeft te impliceren en deze verenigingen geen deel uitmaakten van het egonetwerk van Reiner Leven. Daarom is het noodzakelijk ook te focussen op het inhoudelijke programma van Reiner Leven en vervolgens de 'erfenis' van Reiner Leven in initiatieven die niet direct eraan verbonden zijn te bespreken.

3. EEN COMBINATIE VAN SOCIALE EN CULTURELE KRITIEK

In het derde manifest van Reiner Leven blikte Sarton met tevredenheid terug op het eerste levensjaar van 'zijn' kring. De werking bestond uit meerdere luiken. Men maakte het onderscheid tussen discussies over maatschappelijke problemen en oplossingen, causerieën en lezingen. Alle activiteiten waren publiek, maar er werd enkel propaganda gemaakt voor de lezingen. Deze werden meestal gegeven door personen die geen lid waren. De causerieën hadden een vrouwelijke toets. Voor Sarton was dit noodzakelijk. Ook vrouwen dienden hun retorische kwaliteiten te ontwikkelen. 'Flinken' Melanie Lorein, Mabel Elwes en Céline Dangotte kaartten tussen 1906 en 1908 een onderwerp aan (zie Figuur 2).⁴⁶ Ten slotte zorgde Reiner Leven in 1906 ook voor de verspreiding van Louis Comtes *Conférences données sous les auspices de la Société de moralité publique de Belgique*, in een speciale

⁴⁵ *Reiner Leven. 3e manifeste: bilan de la 1e année* (UGent, Fonds VB, II R 8).

⁴⁶ *Reiner Leven. 3e manifeste: bilan de la 1e année*, p. 3 (UGent, Fonds VB, II R 8).

editie van de Gentse coöperatieve volksdrukkerij.⁴⁷ De lezingen hadden betrekking op de hoofdthema's van Reiner Leven: biologie, taalkunde, vegetarisme, kunst en literatuur, (vrouwen)educatie en de organisatie van de maatschappij.⁴⁸ Deze combinatie van onderwerpen en expertises "permet d'établir un lien intellectuel entre les hommes que leur occupations dispersent dans des domaines intellectuels différents", waarmee hij duidelijk te kennen gaf geen one-issuevereniging voor ogen te hebben. Sarton gaf in zijn verslag van het eerste werkingsjaar toe dat de meeste leden studeerden aan de Gentse universiteit of aan de universiteit werkten, maar de universiteit moest meer zijn "qu'une fabrique de diplômes ou qu'une caserne où se prépare l'instruction d'une caste". Reiner Leven was het zichzelf verplicht een "extension universitaire" op te richten. Niet veel later stapte hij van dit idee af en pleitte hij voor de oprichting van een volkshogeschool.⁴⁹

Iemand uit protestantse of katholieke hoek, "un jeune chrétien", publiceerde vlak voor het verschijnen van het eerste jaarverslag een omstandige brochure waarin nauwgezet de activiteiten van Reiner Leven én de discussies uiteengezet werden.⁵⁰ De auteur van de brochure, die niet anders dan aanwezig geweest kon zijn op veel van de activiteiten, zette zich vooral af tegen het vervangen van de christelijke moraal door een universele, seculiere moraal. Hij dreef ook de spot met discussies binnen Reiner Leven over de vrije liefde, de "union libre" en de vraag aan wie eventuele kinderen dienden te worden toegewezen: de man of de vrouw. Al dan niet bewust gooide de auteur van het vlugschrift de "union libre" op een hoopje met losbandige seks. Hij ging hier nog een stap verder dan de Antwerpse katholieke priesterleraar August Van Langendonck (1870-1923). Ook hij richtte zijn pijlen vooral op het concept van de "union libre". Het concept 'reinheid' dat in Reiner Leven gehanteerd werd, berustte volgens hem op een te groot vertrouwen in de individuele reinheid, daar waar er ook zoiets bestond als een sociale reinheid.⁵¹ Opmerkelijk is dat Reiner Leven de brochure van Van Langendonck zélf verspreid heeft.⁵²

⁴⁷ George Sarton aan Ferdinand Vander Haeghen, [1908] (UGent, Fonds VB, II R 8). Louis Comte (1857-1926), was een protestantse predikant en mensenrechtenactivist.

⁴⁸ *Reiner Leven. 3e manifeste: bilan de la 1e année*, p. 3 (UGent, Fonds VB, II R 8).

⁴⁹ Pierre Hoffmann aan George Sarton, 24 augustus 1908 (HLGS, Series I).

⁵⁰ [Un Chrétien] *Au nom de: l'éducation, la morale, la pureté, l'idéal... (histoire vraie)*, Gent, 1906, 12p. (UGent, Fonds VB, II R 8).

⁵¹ August Van Langendonck, *Reiner Leven*, Antwerpen, 1906, 24 p. (UGent, Fonds VB, II R 8).

⁵² *Reiner Leven. 3e manifeste: bilan de la 1e année*, p. 3 (UGent, Fonds VB, II R 8).

Van Langendonck en "le jeune chrétien" gingen niet in op het tweede manifest dat Reiner Leven in 1906 publiceerde: *La fraternité entre les sexes et l'éducation sociale*. Dit manifest was een samenvatting van het gelijknamige boek van de Zwitserse feministe Emma Pieczynska (1854-1927). In het manifest onderstreepte Sarton (die de pen vasthad) de belangrijkste stelling van Pieczynska. Uitgangspunt was dat behoudens passie er in de man-vrouwrelaties enkel onwetendheid was. Indien men de passie – en haar negatieve implicaties – wilde overstijgen, diende de man-vrouwverhouding al op jonge leeftijd te worden aangepakt. Jonge meisjes en jongens dienden een wederzijds respect te ontwikkelen door te 'verbroederen'.⁵³ Wederzijds respect, geen volledige gelijkheid, dit was het uitgangspunt van Reiner Leven. Ook van belang voor hun visie op het huwelijk en seksualiteit was een vaderlijke raad die Reclus aan Limbosch in 1905 had meegegeven "La joie de l'amour est trop haute et trop belle pour que tu consentes à l'avilir".⁵⁴ Voor zover geweten was Van der Ghinst de enige uit de Reiner Leven-kliek die tijdelijk een "union libre" zou aangaan.⁵⁵ De 'verbroedering van de geslachten' in Reiner Leven zou integendeel resulteren in minstens vijf (burgerlijke) huwelijken, waaronder dat van Sarton met Elwes en Dangotte met Limbosch.⁵⁶ In het geval van Sarton en Limbosch was er ook een rechtstreeks verband tussen de verandering van hun opinie en hun persoonlijke liefdesleven. Ze waren "pur" of rein – op seksueel vlak dan toch – op het moment dat dit hun schikte. Limbosch had snel grote bedenkingen bij het "soyons pur" van Sarton:

"mais être pur 'pour' être pur, zut! [...] C'est une pure sottise, un pur enfantillage de croire qu'il soit possible de faire un geste fécond, dans ce monde, sans se salir plus les mains ou doigts".⁵⁷

Huwelijk en seksualiteit waren ook niet de belangrijkste speerpunten in de openbare activiteiten van de Gentse Reiner Leven-beweging. In onderstaande tabel zijn alle activiteiten opgenomen die Reiner Leven organiseerde in 1907. Seksuele moraal kwam niet één keer ter sprake als centraal thema.

⁵³ *Reiner Leven. 2e manifeste. La fraternité entre les sexes et l'éducation sociale*, 2 p. (UGent, Fonds VB, II R 8).

⁵⁴ Elisée Reclus aan Raymond Limbosch, begin 1905 (AML, ML 2449).

⁵⁵ Irénée Van der Ghinst aan Raymond Limbosch, 22 augustus 1907 (AML, ML 2056). Hij sprak wel liever over een "union d'amour".

⁵⁶ Zie hiervoor ook: De Weerd (2000).

⁵⁷ Raymond Limbosch aan Vera Tordeur, 25 januari 1906 (AML, ML 2056).

Datum	Spreker	Onderwerp	Type
3-jan	Dangotte, Céline	Omar Khayam	Causerie
10-dec	Hoffmann, Pierre	Coopération des parents et des instituteurs	Discussion
15-jan	Lorein, Melanie	Proposition van Mierop	Discussion
31-jan	Le Clément de Saint Marcq	Le spiritisme	Conférence
8-feb	Stuyvaert, H.	La Bosse des mathématiques	Conférence
12-feb	Vercouillie, Josef	De uitkomsten der taalkunde	Conférence
21-feb	Pirenne, Henri	Les récentes théories	Conférence
28-feb	Willem, Victor	Les fourmis	Causerie
7-mrt	Primo, Frans	Lecture de Herman Heijermans	Causerie
22-mrt	Waxweiler, Emile	La vie sociale	Conférence
28-mrt	Sarton, George	Les univesités populaires	Discussion
4-apr	Kenis, Paul	Die moderne Deutsche Dichter	Causerie
9-apr	Van Impe, Jean	Donatello	Conférence
11-apr	Sarton, George	Maeterlinck	Causerie
18-apr	Elwes, Mabel	Les préraphaélites	Causerie
25-apr	Willem, Victor	Les fourmis (2)	Causerie
2-mei	Vercouillie, Josef	De uitkomsten der taalkunde (2)	Conférence
4-mei	Dangotte, Céline	Maeterlinck	Causerie
4-mei	Sarton, George	Le collectivisme	Discussion
11-mei	Sarton, George	Le collectivisme (2)	Discussion
16-mei	Swarts, Frédéric	Les hautes températures	Conférence
23-mei	Willem, Victor	l'Antarctide	Causerie
30-mei	Dangotte, Céline	Les besoins d'art et la vie simple	Discussion
6-jun	Van Oye, Paul	Vaders gedichten	Causerie
18-jun	Dangotte, Céline	Maeterlinck	Causerie
20-jun	Sarton, George	Le morale de Payot	Discussion
4-jul	Sarton, George	La fraternité entre les sexes	Discussion
11-jul	Van Oye, Paul	Heine	Causerie
28-nov	Elwes, Mabel	Morris	Causerie
12-dec	Dangotte, Céline	Uylenspiegel	Causerie

FIGUUR 2: DE ACTIVITEITEN VAN REINER LEVEN IN 1907 UITGEZONDERD DE UITSTAPPEN EN BESTUURSVERGADERINGEN⁵⁸

Reiner Leven kreeg voor de lezingen flinke steun van het Gentse professorenkorps en kon ook de Brusselse socioloog Emile Waxweiler (1867-1916) overtuigen om een lezing te geven. Waxweiler was tevens het klankbord voor het vierde manifest dat Sarton schreef, een pleidooi voor de achturige werkdag.⁵⁹ Hij bouwde erin verder op de productivistische inzichten die ontwikkeld waren in het Institut Solvay (De Bont, 2002). Waxweiler, 'onderzoeksdirecteur' van het instituut, becommentarieerde de tekst en voorzag hem ook van een bibliografie.⁶⁰ Het inkorten van de arbeidsduur was economisch wenselijk en moreel noodzakelijk. De uitbuiting

⁵⁸. *Diary for 1903-1906* (HLGS Series II).

⁵⁹. *Reiner Leven, 4e manifeste: sur la journée de 8 heures*, 13 p. (UGent, Fonds VB, II R 8).

⁶⁰. Emile Waxweiler aan George Sarton, 30 oktober 1906 (HLGS, MS Am 1803, Series I).

van de arbeiders was een "crime contre le progrès et la civilisation". Complementair met het economische productivisme lanceerde hij een eigen interpretatie van de "productivité sociale". Er zou tijd én intellect vrijgemaakt worden om het alcoholisme te bestrijden, de mensen te laten genieten van hun (te bouwen) mooie, ruime en vooral gezonde arbeiderswoningen. Tijd voor educatie zou ook de industrie ten goede komen. Dit manifest onderstreept eens te meer de combinatie van sociale en culturele kritiek waarop Sarton en Reiner Leven als vereniging een antwoord op wensten te formuleren. In dit vierde manifest kreeg het idee dat Sarton had over het bestaan van een aparte intellectuele klasse verder vorm. Het integrale manifest was opgesteld in de 'wij'-vorm, wij: de intellectuelen. Tegelijkertijd deed hij een oproep aan de arbeidersklasse: het had geen zin om te wachten op acties van intellectuelen of industriëlen. Hun bevrijding lag in hun eigen handen. Waxweiler was erg tevreden met het resultaat en vroeg een tiental exemplaren van de tekst.⁶¹ Sarton moet het manifest over de arbeidsduurvermindering ook opgestuurd hebben naar Anseele. In een brief reageerde deze enthousiast.

"J'ai lu avec plaisir ce passage: que c'est la question [arbeidsduurvermindering, CV] la plus importante de toutes, car d'elle dépend *tout le reste*. C'est bien cela et vous avez une idée très nette et très claire des réformes nécessaires".⁶²

In het tweede levensjaar van Reiner Leven ontwikkelde Sarton verder zijn visie op het collectivisme en de volksuniversiteiten. Van de leden zelf kwamen vooral bijdragen over literaire en kunsthistorische onderwerpen. Voor de lezingen werd andermaal een beroep gedaan op een aantal professoren van de Gentse universiteit die Reiner Leven genegen waren.⁶³ Eén lezing, georganiseerd in de Cercle Artistique et Littéraire springt ook in het oog: die van vrijmetselaar Joseph Le Clément de Saint Marcq. Deze Antwerpenaar was actief (geweest) in diverse occulte genootschappen zoals Kumris, was bevriend met Sar Péladan en publiceerde tal van boeken over het spiritisme en theosofische onderwerpen (Clerbois, 1999, 111; Guenon, 2003). De keuze van Reiner Leven om Le Clément als spreker te engageren

⁶¹ Emile Waxweiler aan George Sarton, 10 november 1906 (HLGS, MS Am 1803, Series I).

⁶² Edward Anseele aan George Sarton, 10 februari 1907 (HLGS, MS Am 1803, Series I).

⁶³ De conferenties waren meestal in het Frans. Enkel Camiel de Bruyne en Jozef Vercoullie spraken in het Nederlands. Vercoullie sprak in 1907 over de 'Uitkomsten der Nederlandse taalkunde', Camille de Bruyne in 1906 over de plantenbiologie aan de Belgische kust. Beide lezingen vonden plaats in auditoria van de universiteit en waren duidelijk een statement ten gunste van de vernederlandsing van de universiteit.

moet gezien worden in het licht van een steeds groter wordende interesse die de groep had voor esoterie.

Sarton beproefde nog een ander actiemiddel om een groter publiek te sensibiliseren. In de zomer van 1907 vatte Sarton het plan op om een "méditation" te schrijven.⁶⁴ Op een maand tijd zette hij *La Chaîne d'or* op papier. In 1909 verscheen het uiteindelijk als feuilleton in het tijdschrift *La Société Nouvelle*, daarnaast verspreidde hij ook 500 overdrukken. Met de titel *Chaîne d'or* doelde hij op een diachronische, eeuwenlange evolutie door de tijd die gestalte gekregen had via "la chaîne des sages": van Plato tot Tolstoi en Maeterlinck.⁶⁵ Vrij naar de *Heroes* van Carlyle waren dit de helden van Sarton. Zij modelleerden volgens hem de geschiedenis, het heden en de toekomst. *La Chaîne d'or* houdt het midden tussen een autobiografie, een brievenroman en een verhandeling. Via de bezoeken aan musea en reizen door Europa die hij zijn personages liet maken, had hij de mogelijkheid om alle beeldende kunstenaars die hij respecteerde de revue te laten passeren. Hij eindigde bij de vaststelling dat beeldende en toegepaste kunsten verder dienden te integreren. Een verwijzing naar "*la beauté du métier*" die Ruskin beschreven had kon natuurlijk niet ontbreken. Hij zette zich af tegen de hypocriete filantropie, de eigendom die van een middel tot vrijheid was uitgroeid tot een middel tot verdrukking, enzovoort. De best mogelijke economische organisatie, zo liet hij een van zijn personages uiteenzetten, was een coöperatieve economie: "ainsi s'effectue l'expropriation lente de la bourgeoisie".⁶⁶ Hij alludeerde hiermee ook op initiatief dat stilaan vorm kreeg binnen de Gentse Vrouwenbond en de Gentse afdeling van de BWP, met name de oprichting van een syndicaat voor bedienden. Het is slechts een van de vele voorbeelden van organisaties en initiatieven waarin delen van de Reiner Leven-idealën een praktisch vervolg kregen en van de nieuwe samenwerkingsverbanden en initiatieven waar actoren uit het egonetwerk van Reiner Leven hun schouders onder zetten. Ook het intellectueel standsbesef waarvan de kiemen reeds in de Ter Waarheid-periode waarneembaar waren groeide verder uit tot een wezenlijk onderdeel van de collectieve identiteit van het sociale netwerk waar Reiner Leven en Sarton een onderdeel van waren.

⁶⁴. "Bilan de ma vingt-troisième année, 31 augustus 1907", *Diary 1906-1909* (HLGS, Series II).

⁶⁵. Dominique Du Bray[George Sarton] *La chaîne d'or*, Mons, 1909, p. 25.

⁶⁶. Dominique Du Bray[George Sarton] *La chaîne d'or*, Mons, 1909, p. 36.

4. NAAR EEN ETHISCH EN INTELLECTUEEL SOCIALISME

In 1908, het laatste jaar van Reiner Leven, kwam de werking traag op gang. Uiteindelijk zou er nog één belangrijke lezingenreeks komen en wel over het vegetarisme.⁶⁷ Hun lezingen zouden onder de vorm van een vijfde, zesde en zevende manifest van Reiner Leven in een samenvatting verspreid worden. Ook was Sarton eind 1907-begin 1908 geregeld in Brussel. Hij vermeldde een aantal keer een ontmoeting met dokter Ernest Nyssens en Emile Vandervelde in zijn agenda.⁶⁸ Nyssens was de voorzitter van de Société Végétarienne de Belgique en zou net zoals verschillende leden van Reiner Leven de brug maken tussen vegetarisme, feminisme, theosofie en de vrijmetselarij. Dat er een verband is tussen bijvoorbeeld feminisme, pacifisme en vegetarisme is duidelijk. Ze maken deel uit van hetzelfde *advocacy network* gekenmerkt door gemeenschappelijke idealen en snelle uitwisseling van informatie. Verder onderzoek zou kunnen aanwijzen hoe de argumenten en opvattingen over de diverse deelaspecten van de beweging in wisselwerking met elkaar traden, zoals dat voor wat betreft het feminisme overigens al gebeurde in eerder onderzoek in het buitenland (Leneman, 1997). Op de feministes uit het egonetwerk van Reiner Leven en George Sarton kom ik dadelijk terug.

De banden tussen Brusselse en Gentse intellectuelen werden inmiddels steeds intenser. Belangrijk om weten is dat Sartons vriend Limbosch in 1907-1908 niet in Gent maar in Brussel leefde, waar hij zijn studies afwerkte. Ook Van der Ghinst studeerde toen in Brussel en richtte daar een pendant van het Gentse Reiner Leven op. Van der Ghinst frequenteerde bijna dagelijks de Section d'Art van het Maison du Peuple (Spehl, 1950). Daar ontmoette hij Marcel Hébert (1851-1916), een uitgetreden Franse priester.⁶⁹ Op zijn beurt

⁶⁷. Eind maart-begin april gaven de wetenschapster Iosefa Ioteyko (1866-1928), Pierre Hoffmann en Frédéric Thalasso hun visie op het vegetarisme. Telkens kwam een andere invalshoek aan bod: het vegetarisme op hygiënische grond (Ioteyko), op morele grond (Hoffmann) en op sociale grond (Thalasso). Voor een uitgebreide bespreking, zie: Peeters (2004, 337-341; 2007).

⁶⁸. *Diary 1906-1909* (HLGS Series II).

⁶⁹. Marcel Hébert was een priester-pedagoog die nauwe banden had met de Franse symbolisten. In 1903 gooide hij de kap over de haag en kwam hij naar Brussel, waar hij

bracht Hébert Limbosch en vervolgens ook Sarton in contact met Jean Delvolvé (1872-1948). Delvolvé was een Franse onderwijsfilosoof die in 1906 een proefschrift verdedigde met als titel *L'Organisation de la conscience morale. Esquisse d'un art moral positif* (Marchat, 2001, 5-25). De queeste naar een manier om ouders en kinderen te onderwijzen in een moraal, zou Limbosch zijn hele leven lang aan zijn schrijftafel gekluisterd houden. In de schoot van het Maison du Peuple sloten de drie vrienden zich ook aan bij een geheelonthoudersloge die verbonden was met de Internationale Orde van de Goede Tempeliers. Het idee was overgewaaid uit de Verenigde Staten en werd in Europa verspreid door het propagandawerk van de Zwitserse psychiater-seksuoloog en sociaal hervormer Auguste Forel (1848-1931). In Nederland ontroppte Van Rees zich tot een van de protagonisten, terwijl de Brusselse geheelonthoudersloge geanimeerd werd door Vandervelde (De Weerd, 2005). Eind februari 1908 sloot ook Sarton zich aan bij de Orde van de Goede Tempeliers.⁷⁰ Er bestond dus al in 1908 een 'Gentse' link met de Orde van de Goede Tempeliers. De in 1912 opgerichte Gentse afdeling kan zelfs gezien worden als een logisch vervolg van Reiner Leven. Met Hoffmann en vooral Paul Van Oye kan wel degelijk van een verlengstuk gesproken worden. Of de Gentse Orde opgericht werd naar het Brusselse of het Nederlandse voorbeeld is niet duidelijk, waarschijnlijk was het een combinatie van beide.

Eén van de eerste leden van de Gentse Orde van de Goede Tempeliers was de feministe Rosa De Guchtenaere (1875-1942). Of zij de activiteiten van Reiner Leven frequenteerde is niet duidelijk, wat we wel weten is dat ze in 1907 en 1908 met Sarton correspondeerde over vegetarisme en andere gemeenschappelijke interesses. Ook zij was vegetariër, las Tolstoi, Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst (Van Ginderachter, 2001). Samen met een vijvendertigtal andere feministes en vegetariërs uit binnen- en buitenland figureert ze op de lijst van personen aan wie Sarton de manifesten over het vegetarisme opstuurde.⁷¹ Tegen de zomer van 1908 kreeg Sarton al spijt van zijn lidmaatschap van de Orde van de Goede Tempeliers. In mei 1908 schreef hij nog in zijn dagboek: "Je me souviendrai que je suis Bon Templier, et que les B.T. doivent à eux-mêmes non seulement s'abstenir d'alcool, mais

doceerde aan de Université Nouvelle en de Section d'Art. Hij kon het uitstekend vinden met Emile Vandervelde (Houtin, 1925).

⁷⁰. "Entré aux Bon Templiers", 27 februari 1908, *Diary 1906-1909* (HLGS, Series II).

⁷¹. "Personnes à qui j'ai envoyé les manifestes sur le végétarisme", *Diary 1906-1909* (HLGS, Series II).

encore d'être chastes".⁷² Niet veel later, op Pinksterdag, zag Sarton het licht. Hij zou een nieuw leven beginnen, liet hij aan zijn geliefde Mabel Elwes weten (Pyenson, 2008). Het was vooral het seksuele keurslijf dat hem dwarszat. In een brief aan De Flinken liet hij weten dat hij ontslag nam uit Reiner Leven. Hij was tot het inzicht gekomen dat jongeren zo vroeg mogelijk moesten huwen omdat hun natuurlijke verlangen naar een vrouw hen zou dwingen tot een "vie sexuelle anormale", bijvoorbeeld het opzoeken van prostituees.⁷³ Hij raadde hen aan *La question sexuelle* (1905) van Forel te lezen. Dan zouden ze zijn beslissing begrijpen. Met de nodige vertraging liet hij ook aan van Mierop weten dat hij neomalthusiaan geworden was en geloofde in anticonceptie. In opdracht van van Mierop beargumenteerde het secretariaat van de Nederlandse Rein Leven-beweging in een omstandige brief dat de geslachtsgemeenschap enkel kon dienen "tot instandhouding van het ras".⁷⁴ Antimilitarisme, pacifisme, vegetarisme, feminisme en seksuele opvoeding en bovenal het principe van de co-educatie binnen de *peer groups* waren waarden uit de Rein Leven-beweging die Sarton bleef koesteren. Hetzelfde kan gezegd worden van Van der Ghinst. Deze nam geen partijfuncties op zich, maar voor zijn Europees-federalistisch en pacifistisch project en andere inzichten vond hij meer dan een luisterend oor bij socialistische voormannen als Vandervelde (Duchenne, 2007).

Wat resteerde van gedachtegoed waarvoor Reiner Leven stond, ontwikkelde Sarton verder in manifesten die hij schreef voor *Étudiants socialistes de l'Université de Gand*, een vereniging die hij zelf oprichtte.⁷⁵ In de zomer van 1909 kwam Sarton diep onder de indruk van de Fabian Society en het is pas dan dat hij definitief afstand nam van het radicale marxisme. De basis van de marxistische doctrine, met name de onvermijdelijke ineenstorting van het kapitalistische systeem, werd door hen nooit aanvaard. Deze kleine groep intellectuelen groeide uit tot een invloedrijke denktank en lobby. Op het gebied van de theorievorming van het staatscollectivisme via de weg van de evolutie maar bijvoorbeeld ook van het (socialistische) feminisme waren zij internationaal toonaangevend. Sarton was niet alleen onder de indruk van de Fabian Society, maar ook van de Britse maatschappij als dusdanig.⁷⁶ Enkele

⁷² George Sarton, 26 mei 1908, *Diary 1906-1909* (HLGS, Series II).

⁷³ Marthe Patijn aan Céline Dangotte, 16 juni 1909 (Stadsarchief Brussel (SAB), Fonds Maison Dangotte). Een inventaris van dit fonds is in opmaak.

⁷⁴ A.M. Van den Steen aan George Sarton, 14 maart 1909 (HLGS, Series II).

⁷⁵ [George Sarton] *Deuxième manifeste des étudiants socialistes*, Gent, 1910.

⁷⁶ "Bilan de ma vingt-cinquième année, 31 augustus 1909", *Diary 1906-1909* (HLGS HL, Series II).

maanden na zijn reis in Engeland, richtte Sarton een nieuwe socialistische studentenvereniging op. De literatuurlijst van het *Manifeste des Étudiants Socialistes* – dat hij overigens in dialoog met De Man schreef – spreekt voor zich. Hij verwees naar het *Communistisch manifest*, het boek van Vandervelde over het collectivisme, de briefwisseling tussen Solvay en Anseele over het productivisme en collectivisme, *New Worlds For Old* van H.G. Wells en een aantal van zijn eigen geschriften. De natuurlijke evolutie van de maatschappij was zonder twijfel een evolutie in de richting van het collectivisme.⁷⁷ Een verwijzing naar het rationele socialisme van de Belgische utopist Colins de Ham (1783-1859) kon ook niet ontbreken. Sarton onderschreef zijn stelling dat het pauperisme diende te worden bestreden door een combinatie van collectivisering met een intellectuele component (Rens & Ossipow, 1997; Vander Gucht, 1961): "Le socialisme n'est pas seulement une doctrine économique, c'est une civilisation", schreef Sarton.⁷⁸ Het behoeft weinig uitleg om hier een pleidooi voor een ethisch socialisme in te zien, een richting waarnaar ook de tweede reeks van het Frans-Belgische tijdschrift *La Société Nouvelle* evolueerde. Dit tijdschrift berichtte uitvoerig over de bijeenkomsten van La Jeunesse Socialiste Internationale. De eerste secretaris-voorzitter was De Man. Sarton vertegenwoordigde in 1910 de Gentse socialistische studenten een aantal keer op de internationale bijeenkomsten. De Gentse socialistische studentenvereniging was ook internationaal in zijn samenstelling. Vooral de Oost-Europese studentenpopulatie was goed vertegenwoordigd. De meest markante Oost-Europeaan die zijn opwachting maakte in de nieuwe 'club' van Sarton was Victor Alter. Alter, een Poolse jood, begon zijn studies in Luik maar koos er in 1909 voor om zijn studies in Gent af te werken.⁷⁹ Hij leerde er ook zijn vrouw kennen, 'Flinke' Melanie Lorein (1886-1977). Na zijn studententijd keerde hij terug naar Polen (Rusland), waar hij zich opwerkte tot leider van de Bund, een Joodse arbeiderspartij.⁸⁰ Onder meer via zijn schoonbroers Victor Lorein, Henri Fuss en Emile Allard bleef Victor Alter ook tijdens het interbellum uitstekende contacten onderhouden met Belgische intellectuelen en sociaaldemocraten.⁸¹ Sarton was dus niet de enige die een plaats zocht of

⁷⁷. [George Sarton] *Manifeste des étudiants socialistes de l'Université de Gand*, Gent, 1910.

⁷⁸. [George Sarton] *Manifeste des étudiants socialistes de l'Université de Gand*, Gent, 1910, p. 10.

⁷⁹. Archief UGent, Inschrijvingsregisters 1882-1914.

⁸⁰. Alter heeft internationale bekendheid door zijn status van socialistisch joods martelaar. In het begin van de jaren 1940 werd hij samen met Henryck Erlich terechtgesteld door Stalin (Portnoy, 1990).

⁸¹. Allard huwde later met de Poolse Esther Iwinska-Alter, een in België opgeleide juriste en oudere zus van Victor Alter. Ook zij was politiek actief. Ze werd na de Eerste Wereldoorlog in

kreeg in transnationale netwerken van sociale en culturele hervormers, een vaststelling die ook van belang is om de oprichting van 'zijn' wetenschapps-historisch tijdschrift *Isis* (1913) te kaderen. Ook De Flinken gaven een transnationale invulling aan hun sociaal engagement.

5. HET TRANSNATIONALE FEMINISME VAN DE FLINKEN

Meer dan de mannelijke leden van Reiner leven, trachtten De Flinken idealen als vegetarisme en co-educatie tot bij een groot publiek te brengen.⁸² Zij zetten een nieuw netwerk op van personen en organisaties dat naar analogie met bijvoorbeeld Ter Waarheid en Reiner Leven een zekere continuïteit vertoonde met het voorgaande netwerk. Een belangrijk verschil met de voorgaande periode is het actierepertoire. De Flinken beperkten zich niet tot lezingen, manifesten en het voeden van belangstelling in de pers, maar namen ook heel concrete initiatieven aan de basis. Een voor de hand liggende optie was het ingrijpen in het onderwijs en opvoeding. Dangotte stichtte met De Flinken een rationalistisch schooltje waar ze experimenteerden met een integrale morele, fysieke en intellectuele onderwijsvisie, die moest resulteren in een klasseloze samenleving. Het schooltje was geen lang leven beschoren. Vanaf de kansel kapittelde de dorpspastoor de school als een 'openlucht danszaal' bestuurd door 'hoeren'; de leerlingen die aanvankelijk talrijk naar de school kwamen, bleven weg.⁸³ Dangotte bleef niet bij de pakken zitten. Als de kinderen niet bij hen konden komen, dan zouden zij tot bij de kinderen gaan. Ze startte de uitgave van een tijdschrift en Dangotte werd hoofdredacteur. Met het *Asselsch Blad* (dat verscheen tussen 1909 en 1914) richtte ze zich niet alleen tot de kinderen, maar ook tot de ouders en in het bijzonder de moeders. Het was:

"gewijd aan de voorbereiding van een edeler geslacht door het verspreiden onder het volk van gezonde gedachten over opvoeding, gezondheidsleer ethische en sociale quaestiën".

Warschau verkozen op een lijst van de Bund. Ook Henri Fuss huwde met een zus van Victor Alter.

⁸² Voor een uitgebreide bespreking van de educatieve initiatieven en een kinderbibliotheek in het bijzonder, zie: Verbruggen & Carlier (submitted).

⁸³ Céline Dangotte, *À l'étranger et conséquences gantoises*, onuitgegeven typoscript, (SAB, Fonds Maison Dangotte).

Tussen de teksten over opvoeding slopen stilaan ook meer pacifistische artikelen en pleidooien voor vrouwenstemrecht. Binnen het gezin streefden ze naar een verwetenschappelijking van het moederschap, maar de zorgende kwaliteiten van de vrouw verantwoordden ook een specifiek vrouwelijke inbreng op maatschappelijk en politiek vlak. Veel originele bijdragen verschenen er niet in het tijdschrift: de meeste artikelen werden overgenomen uit andere tijdschriften, bijvoorbeeld het Nederlandse Rein Leven-tijdschriften *Vrede* en *Levenskracht*, waarmee het blad een ruilabonnement had.⁸⁴

De Flinken namen ook deel aan verschillende internationale congressen, waaronder het Congrès de l'éducation familial, georganiseerd in Brussel ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling (1910). Verschillende buitenlandse feministes én Lebensreformers participeerden aan het congres.⁸⁵ De Gentse Alice Pelseener sprak als vertegenwoordiger van de Gentse Vrouwenbond over co-educatie.⁸⁶ De Flinken waren van bij de aanvang ook betrokken bij de Gentse Vrouwenbond. Het algemene doel van de Vrouwenbond was "het opwekken en in werking stellen op elk gebied, van de zedelijke kracht van de vrouw tot het goede".⁸⁷ De concrete acties werden in afzonderlijke werkgroepen ingedeeld: opvoeding, politiek (onder meer stemrecht), maatschappelijke werken en ten slotte ook 'zedelijkheid' (onder meer het beteugelen van alcoholisme en prostitutie). Het is dan ook geen toeval dat de bibliotheek van Reiner Leven na het opheffen van de vereniging in 1908 werd geïntegreerd in de bibliotheek van de Vrouwenbond. De eerste concrete actie die ze ondernamen, was de oprichting van een niet-confessionele secundaire school, die als doel had meisjes voor te bereiden op universitaire studies, met veel succes overigens (Van der Meersch, 1982).⁸⁸ Verschillende Flinken behoren tot de eerste generaties meisjesstudenten aan de Gentse universiteit. Drie studeerden samen met Rosa De Guchteneere aan het pas opgerichte Hoger

⁸⁴. Een inventaris van het redactiearchief met reacties van lezers, lijsten en abonnees, bewaard in het Stadsarchief Brussel, is samen met de rest van het archief van Maison Dangotte in opmaak.

⁸⁵. Zie bijvoorbeeld: Lodewijk van Mierop, "Éducation sexuelle et morale des fiancées comme préparation à la vie conjugale", *L'éducation familiale après l'âge de l'école. Rapports présentés à la Ve section du IIIe Congrès de l'éducation familiale tenu à Bruxelles en 1910*, Bruxelles, 1910, pp. 42-51.

⁸⁶. Anne Pelseener, "Desiderata des familles au point de vue des programmes des écoles de filles. Rapport présenté par l'Union des femmes gantoises", *L'éducation familiale après l'âge de l'école. Rapports présentés à la Ve section du IIIe Congrès de l'éducation familiale tenu à Bruxelles en 1910*, Bruxelles, 1910, IV, pp. 34-38.

⁸⁷. *Gentse vrouwenbond: grondslagen. Union des femmes gantoises: statuts*, Gent, 1909.

⁸⁸. Rosa De Guchteneere, "L'Athénée de jeunes filles de Gand", *La Ligue*, XVI, 1908, no. 2, pp. 70-73.

Instituut voor Lichamelijke Opvoeding. Hun interesse voor deze richting is door twee factoren te verklaren. Ten eerste zagen ze er een praktisch, didactisch nut in dat ze konden aanwenden in hun beroepspraktijk (het onderwijs). Een tweede en belangrijker reden is dat lichaamsbeweging in de lijn lag van de actiepunten van Reiner Leven, onder meer het propageren van een betere lichaamscultuur. Andere initiatieven lagen eveneens in die lijn van het antwoorden op een combinatie van sociaalkritische en cultuurkritische vragen. Begin 1912 werd door de Gentse Vrouwenbond bijvoorbeeld een syndicaat voor huispersoneel opgericht. De doelstellingen sloten veel meer aan bij de socialistische visie op huisarbeid dan de burgerlijke (Keymolen & Van Molle, 1996).⁸⁹ Naar analogie met het pleidooi voor de achturige werkdag werden sociaaleconomische eisen zoals arbeidsuurvermindering en verhoging van het loon gekoppeld aan de morele ontvoogding van de (vrouwelijke) dienstboden.⁹⁰

Een laatste belangrijkste wapenfeit van De Flinken waarin een echo van de inhoudelijke relatie met Reiner Leven weerklinkt, was ongetwijfeld de oprichting van een kinderbibliotheek. De Gentse kinderbibliotheek, opgericht in 1910, was een van de eerste kinderbibliotheken die naar Angelsaksisch voorbeeld op het Europese continent werden opgericht. De professionele standaarden met bibliothecarissen die zowel onderlegd waren in psychologie, pedagogie en literatuurwetenschappen, werden overgenomen van het Amerikaanse voorbeeld (Maack, 1993; Vandergrift, 1996). De Flinken zetten het model wel naar hun hand door ook aandacht te besteden aan gymnastische oefeningen en, overeenkomstig hun feminisme, te kiezen voor co-educatie van jongens en meisjes. Een fleurige en warme inkleding van de lokalen werd als strikt noodzakelijk ervaren. De kinderbibliotheek overleefde de Eerste Wereldoorlog niet, maar het pionierswerk bleef onder meer door een aantal lezingen en publicaties van Dangotte tot in het interbellum een referentiepunt, ook in Nederland. Niet alleen de kinderbibliotheek was wetenschappelijk en theoretisch onderbouwd. De gehele werking van de Gentse Vrouwenbond kenmerkte zich als een poging om de acties wetenschappelijk en theoretisch te steunen en in een breder kader te plaatsen. De belangrijkste functie die achteraf gezien aan de lezingen kan worden meegegeven, is de netwerkvorming waarin ze resulteerden. De Gentse vrouwen behielden het contact met de spreeksters, ook de internationale, wat hun integratie binnen het inter-

⁸⁹ Het secretariaat van de vereniging was overigens gehuisvest in een hulphuis van Vooruit. *Dubbele Wegwijzer der stad Gent*, 1912, p. 876.

⁹⁰ Noot van de vertaalster, C.D.L., Mevr. Paul de Schlumberger, "Aan jonge werksters. Raadgevingen eener moeder", *Asselsch Blad*, 1912, p. 18.

nationale feminisme vergemakkelijkte. De titel van Dangottes onuitgegeven memoires over de periode tussen 1900 en 1914, *À l'étranger et conséquences gantoises*, spreekt voor zich.⁹¹ De rode draad door het werk heen is de impact van haar studieverblijven in Bonn (1900), Parijs (1901-1902), Londen (1903) en later ook de deelname aan internationale feministische congressen.⁹²

Bij de oprichting van het Gentse Reiner Leven was er zoals al aangegeven een directe band met de Nederlandse Rein Leven-beweging. Hoezeer Reiner Leven en aanverwante initiatieven verweven waren met andere nationale en internationale hervormingsbewegingen, en dan vooral met de Nederlandse, kan ook afgeleid worden uit een hoogst interessante brief die Lodewijk van Mierop in 1913 schreef aan Céline Dangotte. De aanleiding was een oproep in het *Asselsch Blad* om één groot publiekstijdschrift uit te geven. In de vorm van een vertrouwelijke "zonnestraal uit Soest" zond van Mierop een overzicht van zijn contactpersonen in België die volgens hem een rol konden hebben "één flink orgaan" dat de krachten van alle tijdschriften die een plaats hadden in de humanitaire beweging kon bundelen. Voor de "versmelting en dus vergeestelijking van individu en samenleving" en rekening houdend met het feit dat de "strijders betrekkelijk nog zo weinigen zijn" lag volgens van Mierop "juist in *samenwerking* en *eenheid* zulk een grote kracht".⁹³ In de eerste plaats dacht hij aan de Antwerpse socialistische advocaat Frans Wittemans (1872-1963) die volgens van Mierop "als geestelijke leider" betrokken was bij "verschillende vooruitstrevende bewegingen". Wittemans was in 1910 op verzoek van Vandervelde lid geworden van de BWP, maar was ook overtuigd occultist, theosoof, vrijmetselaar en net zoals zijn geestesverwant Albéric Deswarte (eveneens advocaat en politicus) actief in de Liga

⁹¹ Céline Dangotte, *À l'étranger et conséquences gantoises*, niet gepubliceerd typoscript, Archives de la Ville de Bruxelles (SAB, Maison Dangotte).

⁹² Dangotte werd één van de actoren in een transnationaal feministisch netwerk. Tijdens haar reizen naar Londen nam ze onder meer deel aan een congres van de Women's Cooperative Guild (1908) en ontwikkelde ze een verregaande sympathie voor de Engelse militante suffragettes. In 1908 nodigde de Gentse Vrouwenbond de Nederlandse feministe en socialiste Martina Kramers, bestuurslid van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, uit voor een lezing. De nauwe contacten tussen Kramers, Dangotte en de Brusselse radicale feministe Julie Gilain leidden tot een fusie tussen Gentse en Brusselse vrouwenkiesrechtgroepen. In 1910 nam ze het voorzitterschap van deze Union belge pour le suffrage des femmes over van Gilain (Verbruggen & Carlier, 2008).

⁹³ Lodewijk van Mierop aan Céline Dangotte, 17 december 1913 (SAB, Fonds Maison Dangotte).

voor de Mensenrechten.⁹⁴ Het zijn personen als Wittemans en Deswarte die het moeilijk maken om eenduidig het onderscheid te maken tussen spiritisme, occultisme, theosofie, spiritualisme, enzovoort. Personen die zich als occultist of theosoof profileerden, begaven zich in eenzelfde "cultic milieu with its own social networks and literature" (Hanegraaff, 2005, 228). In 1913 zette Wittemans in Antwerpen een nieuw Rein Leven-genootschap op de rails dat het brede publiek wenste te bereiken (onder de naam "Belgische idealistische Bond"), in Gent ondernam Van Oye een poging om Reiner Leven nieuw leven in te blazen.⁹⁵ Nog meer dan Vandervelde is Wittemans een duidelijk voorbeeld van de integratie van een aantal 'kleine geloven' in de Belgische BWP: vanaf 1920 was hij zelfs senator voor de socialisten. Voor wat de samenwerking met Antwerpen betreft, had van Mierop ook de Antwerpse Vrouwenvereniging in gedachten. Over deze vereniging is vooralsnog weinig meer geweten dan dat die opgericht werd in 1910 naar het voorbeeld van en in interactie met de Gentse Vrouwenbond.⁹⁶ De leden waren "als 'sufragetten' bespote dames", "dicht aanleunend bij de 'Rein Leven-beweging' van van Mierop" (Schmook, 1976, 156-157).

Nog steeds in dezelfde brief aan Céline Dangotte raadde van Mierop ook aan contact op te nemen met de kunstschilder Jan Claessens, "hem persoonlijk uit de Rein Leven beweging bekend" en de drukker en schrijver Jef Hinderdael (1877-1948). Hinderdael behoorde ook tot de kennissenkring van Felix Ortt (Kluvel, 2000, 154). De *Tijdgeest*, het tijdschrift dat Hinderdael tussen 1910 en 1912 uitgaf, is slechts een van de vele Vlaamse tijdschriften waarin Felix Ortt en van Mierop hun humanitaire boodschap verkondigden (Vandenbussche, 2006). Ze beperkten zich niet tot literaire tijdschriften. Ook twee opvoedkundige tijdschriften die in Vlaanderen uitgegeven werden en nadrukkelijk hengelden naar een internationaal publiek, openden de kolommen voor de Nederlandse Lebensreformers: *Zuid en Noord. Revue Internationale Mensuelle* (1910-1912) en *Minerva* (1909-1914), een tijdschrift dat aanzien wordt als het begin van een cruciale actor in het transnationale netwerk van onderwijsvernieuwers (Oelkers, 2006, 19-20; De Vroede, 1978, 1292-1302). De Gentse 'verbindingsofficier' in dit tijdschrift was het voormalige Rein Leven-lid Paul Van Oye. Dit tijdschrift was niet alleen van belang voor onderwijsvernieuwers, het was ook een actor in het

⁹⁴ Deswarte (1875-1928) is ook bekend als dierenbeschermmer en vegetariër (Peeters, 2007, 198). Hij had uitstekende banden met Annie Besant en Nederlandse theosofische groeperingen (Catteeuw, 2006, 142-143).

⁹⁵ Zie: Moeder Lien [Céline Dangotte], "Briefwisseling", *Asselsch Blad*, 1913, p. 19.

⁹⁶ Ledewyn, Victoire, "À l'Union des femmes gantoises", *La Ligue*, 1910, 1-2, p. 41.

breder transnationale *advocacy network* van humanitaire socialisten en andere sociale hervormers. Er werden initiatieven uit de hele westerse wereld aangekondigd en besproken, inclusief de Gentse kinderbibliotheek.

6. CONCLUSIES

Wanneer bij de analyse van transfers van ideeën vertrokken wordt vanuit het perspectief van één vereniging of persoon krijgt men automatisch het beeld van een egonetwerk met het 'ego' in het centrum. De egonetwerkbenadering die in deze bijdrage gehanteerd werd zegt niets over de eventuele grote of kleine centraliteit van Reiner Leven of George Sarton. De bedoeling was zicht te krijgen op engagement van intellectuelen tijdens de Belgische belle époque en de bredere sociale en culturele context waarin die was ingebed. In het geval van Reiner Leven bestaat er echter geen twijfel over dat de jaren waarin dit genootschap actief was samenvielen met de formatieve periode van de leden. Ook is het duidelijk dat George Sarton als individu en De Flinken als groep behoorden tot de *core-members* van een sociaal netwerk dat veel wijder was en waarin mannen en vrouwen tijdens de belle époque gesocialiseerd werden als intellectueel. Mijn selectieve overzicht van hun hoofd- en aanverwante activiteiten toonde aan dat een aantal basiswaarden een instrumentele vertaling kregen in concrete projecten. Door sociale en culturele mobiliteit van de personen die opgenomen werden in het netwerk en niet het minst door wat kan worden aangeduid als de socialisatiefunctie van het netwerk (Passy, 2003), nam de impact van het netwerk gevoelig toe.

Bij de constructie van hun waarden- en normenkader, zochten de socialistische en progressief-liberale leden van Reiner Leven hun heil in een universele, seculiere moraal die gekoppeld werd aan sociale hervormingen. Ze deelden het Aufklärungsgeloof in een maakbare en rechtvaardige wereld en zagen voor zichzelf hierin een belangrijke rol weggelegd. Geëngageerd waren ze beslist. "Le devoir de la vulgarisation" werd als dwingend ervaren. De meeste mannen die lid waren van Reiner Leven, vertaalden hun engagement in toenemende mate meer in contemplatief werk dan in de "éducation mutuelle" en de klassenverbroedering. In 1919 kreeg Sarton *Remaking of a mind* van De Man te lezen. Dit werk bezegelde voor De Man het einde van zijn "marxistische roes". "A masterly work, the best war book I have read", schreef Sarton in zijn dagboek.⁹⁷ De Man zette het marxisme

⁹⁷. "12 september 1919", *Diary 1918-1955* (HLGS, Series I).

opzij en plaatste daar een cultureel, ethisch socialisme tegenover. De cirkel was rond, ze hadden een vergelijkbaar ideologisch punt bereikt. Sarton was – zij het wat vroeger dan De Man – via het individualistische anarchisme, doctrinaire marxisme, de confrontatie met de Fabian Society en de zoektocht naar een universele moraal terechtgekomen bij een ethisch, intellectueel socialisme dat gefundeerd was op een gevoel van morele verontwaardiging over wat gezien werd als de sociale én culturele excessen van de geïndustrialiseerde samenleving. Ze zagen voor hun engagement wel degelijk een plaats binnen de BWP. In dit opzicht wordt de conclusie van het Nederlandse onderzoek van Piet De Rooy bevestigd, met name dat de humanitaire en 'orthodoxe' socialisten integreerden in een en dezelfde beweging. Dat was misschien minder het geval voor "lichamelijke hervorming", zoals Peeters argumenteerde (Peeters, 2007, 148), maar dat er integratie van personen en andere ideeën uit het humanitaire socialisme plaats vond, kan niet ontkend worden. Soberheid, aandacht voor het lichamelijke en andere basispijlers van de Rein Leven-beweging werden vaste waarden in turnverenigingen, wandelclubs en bij uitbreiding ook in het onderwijs.

Van de professionalisering van de sociale sector tot de promotie van niet-confessionele scouts en gidsen, veel wijst erop dat ook de initiatieven en sociale hervormingen in het interbellum gedeeltelijk gerelateerd kunnen worden aan het netwerk van sociale en culturele hervormers aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Alleen al een blik op de lijst van personen die betrokken waren in pacifistische verenigingen en humanitaire bewegingen tijdens het interbellum (Sertyn, 1974) toont de noodzaak aan om dit aspect verder te onderzoeken. Voor wat betreft de periode voor de Eerste Wereldoorlog is het duidelijk dat vooral de vrouwelijke leden van Reiner Leven een aantal idealen in de praktijk omgezet hebben en voor een instrumentele vertaling zorgden. Zij slaagden er wel degelijk in de brug te maken met de massacultuur en het brede publiek. Met het *Asselsch Blad* en de kinderbibliotheken werden de verwachtingen enigszins ingelost, terwijl het syndicaat voor bedienden, waarin gestreefd werd naar combinatie van morele en sociale emancipatie nooit tot volle ontplooiing kwam.

Verskillende initiatieven waren voorts ingebed in *transnational advocacy networks*. De neiging van Belgische intellectuelen om zich aan te sluiten bij transnationale intellectuele netwerken is overigens ook een aspect dat verder moet onderzocht worden. Veel wijst er op dat het sociale draagvlak voor initiatieven zoals de Union des Associations Internationales en het International Committee on Intellectual Cooperation (Renoliet, 2000; Tu, 1962;

Demeulenaere, 1995) in België bijzonder groot was in vergelijking met andere landen. *Founding fathers* Paul Otlet en Henri La Fontaine waren in dat opzicht voorlopers van een brede intellectuele beweging van idealisten en pacifisten. De Eerste Wereldoorlog versterkte aanvankelijk deze beweging en het inzicht om "the world as [their] parish" te nemen, zoals de Amerikaanse historicus William MacDonald het formuleerde (MacDonald, 1923, 304-305). Het resultaat was een slagveld van desillusies.

Ten slotte beantwoordt de humanitaire beweging waarin Reiner Leven kan gesitueerd worden ook in veel opzichten aan de "herkenningspunten" van de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen (Hooghe & Billiet, 2004) die sociologen doorgaans een halve eeuw later situeren: simultaan groeiden in de westerse wereld diverse initiatieven, waarin een antwoord werd gezocht op sociale en culturele kritieken op de maatschappij; de ideologie kan als links-libertair omschreven worden en de organisatiestructuur was eerder zwak. Een andere parallel is dus ook dat minstens een deel van de kritiek en antwoorden door de 'traditionele' of 'oude' sociale bewegingen werd toegeëigend. Met deze bijdrage heb ik ook willen aantonen dat het niet alleen vanuit methodologisch perspectief zinvol is om de brug te maken tussen een ideeëngeschiedenis van waarden en idealen naar een geschiedenis van sociale groepen en intermenselijke verhoudingen, een brug ook tussen sociale en intellectuele geschiedenis. Ik kon vaststellen dat ook in de feiten 'oude' sociale bewegingen en 'nieuwe' humanitaire bewegingen interageerden, netwerken elkaar continueerden en er duidelijke kruisverbanden waren in tijd en ruimte.

AFKORTINGEN

AML	Archives et Musée de la Littérature
BN	<i>Biographie Nationale</i>
BWP	Belgische Werkliedenpartij
HLGS	Houghton Library, Fonds George Sarton
SAB	Stadsarchief Brussel
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SJW	Socialistische Jonge Wachten
VB	Vliegende Bladen

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Archieven en Bibliotheken

AMVC Letterenhuis (Antwerpen): Antoon Picard (P 452), Karel van de Woestijne (W 803).
Archief UGent (Gent): Inschrijvingsregisters 1882-1914.
Archives et Musée de la Littérature (Brussel): Irénée Van der Ghinst (ML 3415) en Raymond Limbosch (ML 2056).
Bibliotheek UGent, Fonds Vliegende Bladen: Reiner Leven, Union des Femmes Gantoises.
Houghton Library (Harvard University): Series Am 1803, Fonds George Sarton.
Stadsarchief Brussel, Fonds Maison Dangotte.

Gedrukte bronnen

Dominique Du Bray[George Sarton] *La chaîne d'or*, Mons, 1909.
[George Sarton] *Deuxième manifeste des étudiants socialistes*, Gent, 1910.
[George Sarton] *Manifeste des étudiants socialistes de l'Université de Gand*, Gent, 1910.
Dubbele Wegwijzer der stad Gent, 1912.
Gentse vrouwenbond: grondslagen. Union des femmes gantoises: statuts, Gent, 1909.
L'éducation familiale après l'âge de l'école. Rapports présentés à la Ve section du IIIe Congrès de l'éducation familial tenu a Bruxelles en 1910, Bruxelles, 1910.

Tijdschriften

Almanach van 't Zal wel Gaan
Asselsch Blad
De Waarheid
L'Utopie
La Clairière
La Ligue
Minerva
Minerva (1909-1914)
Zuid en Noord. Revue Internationale Mensuelle (1910-1912)

Literatuur

AVANTI, *Een terugblik: bijdrage tot de geschiedenis der Gentsche arbeidersbeweging*, Gent, 1935.
BALTHAZAR (H.), "Inleiding bij: Een debat in Ons Huis" in: H. BALTHAZAR (ed.), *Hendrik de Man. Persoon en ideeën*, 1976, no. 5, pp. 35-39.
BALTHAZAR (H.), *Het taalminnend studentengenootschap 't Zal wel gaan (1852-1977)*, Gent, 1977.

- BEYEN (M.) & ARON (P.), "L'histoire des intellectuels en Belgique: spécificités locales et actualité de la recherche" in: M. LEYMARIE (ed.), *L'histoire des intellectuels aujourd'hui*, 2003, pp. 409-425.
- BOYENS (P.), VAN DEN BERGHE (F.) & DEROM (P.), *Frits Van den Berghe 1883-1939*, Antwerpen, 1999.
- CALCOEN (R.), "George Sarton", *Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1980, no. 34, pp. 181-191.
- CARLIER (J.), "Emilie Claeys: putting Bebel into practice? The private and the public in a socialist feminist struggle", paper presented at the "Political Thought and Private Life" Session of the Socialism & Marriage Conference, Paris, October 5-7, 2006, www.iisg.nl/~womhist/carlier.doc
- CATTEEUW (I.), *Theosofie en vrouwenemancipatie (1875-1933)*, Gent, 2006.
- CLARK (J.P.), "Elisée Reclus et Emile Masson: prendre conscience de soi-même" in: M. GIRAUD (ed.), *Emile Masson, prophète et rebelle*, 2005, pp. 107-115.
- CLERBOIS (S.), *Contribution à l'étude du mouvement symboliste: l'influence de l'occultisme français sur la peinture belge (1883-1905)*, Brussel, 1999.
- DE BONT (R.), "Energie op de weegschaal. Vermoedingsstudie, psychotechniek en biometrie in België (1900-1945)", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXII, 2002, nos.1-2, pp. 23-71.
- DE CONINCK (L.), "In memoriam prof. Victor Willem (1866-1952)", *Natuurwetenschappelijk Tijdschrift*, 1952, no. 3, pp. 57-59.
- DECOSTER (S.), "Fuss, Henri Paul" in: *Biographie Nationale, suppl. XII*, 1968, pp. 300-304.
- DE MAEYER (J.), *Arthur Verhaegen (1847 1917). De rode baron*, Leuven, 1994.
- DE MAN (H.), *Autobiografie*, Antwerpen, 1974.
- DEMEULENAERE (P.), "Rôle et attitude des délégués belges à la Commission Internationale de Coopération Intellectuelle" in: M. DUMOULIN (ed.), *Penser l'Europe à l'aube des années trente: quelques contributions belges*, 1995, pp. 9-33.
- DE MEY (M.), "Sarton's earliest ambitions at the University of Ghent", *Isis*, LXXXV, 1984, no. 1, pp. 39-45.
- DENECKERE (G.), "Nieuwe geschiedenis van België, 1878-1905" in: E. WITTE (ed.) et al., *Nieuwe geschiedenis van België, 1830-1905*, 2005, pp. 447-657.
- DE NIL (B.), "'Als een sterke eik te midden der dorre heide' Steven Prenau alias Steven Boersen (1866-1929): facetten van een Limburgse socialist", *Brood en Rozen*, 1999, no. 3, pp. 101-109.
- DE ROOY (P.), "Een hevige gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1991, pp. 626-640.
- DESPY-MEYER (A.), "L'Institut géographique et L'Université Nouvelle" in: *Elisée Reclus: colloque organisé à Bruxelles les 1 et 2 février 1985*, 1986, pp. 53-68.
- DE VROEDE (M.), *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw. Deel 3: de periodieken 1896-1914*, Leuven, 1978.
- DE VROEDE (M.), "Hogeschooluitbreidingen en volksuniversiteiten", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, X, 1979, nos.1-2, pp. 255-278.
- DE WEERDT (D.), "De Sartons en België", *Brood en Rozen*, 1999, no. 1, pp. 53-72.
- DE WEERDT (D.), "Free Love = Free Marriage? 'Free Love' and the Belgian Socialists, 1880-1940", paper presented at the workshop *Free Love and the Labour Movement*, Amsterdam, 6 Oktober, 2000, <http://www.iisg.nl/~womhist/deweerdtd.pdf>
- DE WEERDT (D.), "De Gentse Goede Tempeliers", *Brood en Rozen*, 2005, no. 4, pp. 23-55.

- DIANI (M.), "The concept of social movement", *Sociological Review*, XL, 1992, no. 1, pp. 1-25.
- DIANI (M.) & BISON (I.), "Organizations, coalitions, and movements", *Theory and Society*, XXXIII, 2004, nos. 3-4, pp. 281-309.
- DIANI (M.) & McADAM (D.), *Social movements and networks: relational approaches to collective action*, London, 2003.
- DUCHENNE (G.), *Esquisses d'une Europe nouvelle, L'eupéisme dans la Belgique de l'entre-deux-guerres (1919-1939)*, Bruxelles, 2007.
- DUCHENNE (G.), *Inventaire des papiers Irénée Van der Ghinst* (Groupe d'études Histoire de l'Europe contemporaine, UCL), 2008,
http://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/gehec/documents/Serie_A_Van_der_Ghinst.pdf
- DURNEZ (E.), "Latem rond 1900" in: M. SOMERS & E. DURNEZ (eds.), *Latemse memoires: herinneringen van mevrouw Karel van de Woestijne en Julius de Praetere*, 1995, pp. 99-186.
- DYHOUSE (C.), "Working class mothers and infant mortality in England, 1895-1914" in: C. WEBSTER & L. ROPER (eds.), *Biology, Medicine and Society 1840-1940*, Cambridge, 2003, pp. 73-99.
- ELKHADEM (H.), "Sarton and Irénée Van der Ghinst", *Isis*, LXXV, 1984, pp. 33-38.
- FUCHS (E.), "Networks and the history of education", *Paedagogica Historica*, XLIII, 2007, no. 2, pp. 185-197.
- GÉRIN (P.), "Aspects éducatifs de l'action de sociétés ouvrières catholiques avant 1914", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, X, 1979, nos. 1-2, pp. 189-215.
- GILLIS (J.), *Paul Mansion en George Sarton*, Brussel, 1973.
- GOLDBERG (M.) & PIRLOT (A.), *346 chaussée d'Alseberg: histoire de l'orphelinat rationaliste de Forest*, Bruxelles, 1996.
- GUENON (R.), *The Spiritist Fallacy*, Ghent, NY, 2003.
- HANEGRAAFF (W.), "Introductory remarks on the study of western esotericism", *Groniek*, XXXVIII, 2005, no. 167, pp. 217-235.
- HEYSE (M.), *Kulturele uitingen van socialisten in Gent (1885-1905)*, Gent, 1974.
- HEYTING (L.), *De wereld in een dorp: schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920*, Amsterdam, 1994.
- HOOGHE (M.) & BILLIET (J.), "Inleiding: tussen vernieuwing en continuïteit. Sociologen en historici over nieuwe sociale bewegingen", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXIV, 2004, no. 3, pp. 319-329.
- HOUTIN (A.-J.-H.), *Un prêtre symboliste: Marcel Hébert, 1851-1916*, Parijs, 1925.
- IRIYE (A.), "Transnational History", *Contemporary European history*, XIII, 2004, no. 2, pp. 211-222.
- JACHOWICZ (A.), *Met de moedermelk ingezogen of met de paplepel ingegeven: een onderzoek naar de houding tegenover borstvoeding in België tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw*, Gent, 2002.
- JACOBS (M.), "Gereedschapskisten en cultuur. Repertoires, netwerken en praktijken" in: J. ART (ed.) et al., *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)*, 2005, pp. 21-56.
- KENIS (P.), "Open brief aan Reimond Kimpe", *Bouwen*, 1931, no. 3, pp. 13-18.
- KENIS (P.), "Ter Waarheid, of hoe wij de kritiek der Vlaamsche Beweging uitgaven" in: *Gedenkboek A. Vermeylen*, 1932, pp. 37-40.
- KEYMOLEN (D.) & VAN MOLLE (L.), "Feminisme, vrouwenvraagstuk en dienstbodenvraagstuk" in: J. DE MAEYER & L. VAN ROMPAEY (eds.), *Upstairs, downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen, 1750-1995*, 1996, pp. 167-175.

- KLUVELD (A.), *Reis door de hel der onschuldigen: de expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940*, Amsterdam, 2000.
- KLUVELD (A.), "Felix Ortt: de kleine geloven als brug tussen wetenschap en geloof", *Negentiende Eeuw*, XXV, 2001, pp. 137-146.
- KOCKA (J.), "Comparison and beyond", *History and Theory*, XLII, 2003, no. 1, pp. 39-44.
- KURZMAN (C.) & OWENS (L.), "The sociology of intellectuals", *Annual Review of Sociology*, XXVIII, 2002, pp. 63-90.
- LENEMAN (L.), "The Awakened Instinct: vegetarianism and the women's suffrage movement in Britain", *Women's History Review*, VI, 1997, no. 2, pp. 271-287.
- MAACK (M.N.), "L'heure joyeuse, the first children's library in France: its contribution to a new paradigm for public libraries", *Library Quarterly*, LXIII, 1993, no. 3, pp. 257-281.
- MacDONALD (W.), *The intellectual worker and his work*, London, 1923.
- MARCHAT (J.-F.), "La monographie, enjeu épistémologique de la science de l'éducation au tournant du XIXème et du XXème siècles", *Les études sociales*, 2001, no. 133, pp. 5-25.
- MOLENAAR (L.), *Marcel Minnaert astrofysicus 1893-1970: de rok van het universum*, Amsterdam, 2003.
- MORTELMANS (H.), "Hendrik De Man en het culturele discours binnen de arbeidersbeweging in Vlaanderen (1920-1940)" in: J. ART (ed.) et al., *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)*, 2005, pp. 211-241.
- MOULAERT (J.), *Ontwaking en De Kapel*, Leuven, 1979.
- MOULAERT (J.), *De vervloekte staat. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België, 1890-1914*, Berchem, 1981.
- MOULAERT (J.), "Elisée Reclus et l'anarchisme en Belgique" in: *Elisée Reclus : colloque organisé à Bruxelles les 1 et 2 février 1985*, 1985, pp. 155-172.
- MROZOWSKA (K.), *Les étudiants polonais à Gand (1856-1913)*, s.l., 1983.
- OELKERS (J.), "Reformpädagogik vor der Reformpädagogik", *Paedagogica Historica*, XLII, 2006, no. 1, pp. 15-48.
- PASSY (F.), "Social networks matter. But how?" in: M. DIANI & D. McADAM (eds.), *Social movements and networks: relational approaches to collective action*, 2003, pp. 21-48.
- PEETERS (E.), "Degeneratie en dressuur. Natuurgeneeswijze, vegetarisme en naturisme als ontwerpen voor een moderne samenleving, 1890-1950", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, CXIX, 2004, no. 3, pp. 329-357.
- PEETERS (E.), "De anarchie als zelfkritiek. Burgers, levenshervormers en 'vrije kolonies'" in: H. VANDEVOORDE (ed.) et al., *Niet onder één vlag*, 2005, pp. 233-244.
- PEETERS (E.), *De beloften van het lichaam. Lebensreform in België 1890-1940*, Leuven, 2007.
- PELS (D.), *The intellectual as stranger*, Londen, 2001.
- PORTNOY (S.A.), *Henryk Erlich and Victor Alter: Two Heroes and Martyrs for Jewish Socialism*, New York, 1990.
- PYENSON (L.), *The passion of George Sarton: a modern marriage and its discipline*, Philadelphia, 2008.
- PYENSON (L.R.), "Écrire et réagir. Emile Masson, ami et correspondant de George Sarton" in: M. GIRAUD (ed.), *Emile Masson, prophète et rebelle*, 2005, pp. 173-189.
- RENOLIET (J.-J.), *L'UNESCO oubliée. La Société des nations et la coopération intellectuelle (1919-1946)*, Parijs, 2000.
- RENS (I.) & OSSIPOW (W.), *Histoire d'un autre socialisme. L'école colinsienne 1840-1940*, Québec, 1997.

- RÖLING (H.Q.) & REINALDA (B.), "Porreij, Jacoba Maria Petronella", *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, deel 8, 2001, pp. 204-208.
- ROMEIN (J.), *Op het breukvlak van twee eeuwen*, Amsterdam, 1976.
- SAUNIER (P.Y.), "Going transnational? News from down under", *Historical Social Research-Historische Sozialforschung*, XXXI, 2006, no. 2, pp. 118-131.
- SCHMOOK (G.), *Stap voor stap langs kronkelwegen: gedenkschriften*, Antwerpen, 1976.
- SERTYN (M.), "Avondlandstemming bij de jonge Avant-garde in Vlaanderen na 1918: inspiratiebron voor purito-flaminganten en marginale wereldverbeteraars", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VI, 1974, nos. 3-4, pp. 547-580.
- SERTYN (M.), "Het socialistisch aktivisme tijdens de Eerste Wereldoorlog", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VII, 1976, nos. 1-2, pp. 169-196.
- SPEHL (P.), "Notice sur la vie et les travaux de Irénée-Joseph Van der Ghinst", *Université Libre de Bruxelles, Rapport de l'année académique 1949-1950*, 1950, pp. 169-172.
- TARROW (S.), *The new transnational activism*, Cambridge, 2005.
- TINDALL (D.B.), "Social movement participation over time: an ego-network approach to micro-mobilization", *Sociological focus*, XXXVII, 2004, no. 2, pp. 163-184.
- TU (P.T.), *La coopération intellectuelle sous la société des nations*, Genève, 1962.
- VAN DAMME (D.), "Industrialisering en sociale politiek" in: D. VAN DAMME (ed.) et al., *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1840-1915)*, 1985, pp. 129-204.
- VANDEBUSSCHE (L.), "Vrouwen in Vlaamse avant-garde. Anarchisme in het literaire veld van het fin de siècle", *Spiegel Der Letteren*, XLVIII, 2006, no. 3, pp. 303-330.
- VANDERGRIFT (K.E.), "Female advocacy and harmonious voices. A history of public library services and publishing for children in the United States", *Library Trends*, XLIV, 1996, no. 4, pp. 683-718.
- VANDER GUCHT (R.), *La pensée socialiste de César De Paepe à Emile Vandervelde*, Bruxelles, 1961.
- VAN DER MEERSCH (A.M.), *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, Gent, 1982.
- VAN DER MEERSCH (A.M.), "La carrière des femmes à l'université de Gand. Un plafond verre?", *Sextant. Femmes de culture et de pouvoir*, 2000, nos. 13-14, pp. 272-292.
- VANDEVOORDE (H.), "Een aristo-anarchist. Karel van de Woestijne en het anarchisme", *Brood en Rozen*, 1999, no. 4, pp. 7-27.
- VANDEVOORDE (H.), "Toch nog altijd een beetje verdacht. Karel van de Woestijne en Maurice Maeterlinck" in: H. VANDEVOORDE (ed.), *Maeterlinck in de Nederlanden, Annales de la Fondation Maurice Maeterlinck XXXIII*, 2003, pp. 55-82.
- VANDEVOORDE (H.), "'En ce temps de chevaleresque idéologie'. Het erotisch anarchisme van Georges Eekhoud" in: H. VANDEVOORDE & D. GULLENTOPS (eds.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren*, 2005, pp. 125-152.
- VAN GINDERACHTER (M.), "'De ongekroonde koningin van Vlaanderen'. Rosa De Guchtenaere herdacht (1875-1942)", *Wetenschappelijke tijdingen*, LX, 2001, no. 2, pp. 96-113.
- VAN OENEN (S.), *Meesterschap en moederschap: teksten van Jan Ligthart en tijdgenoten als onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek*, Amsterdam, 1990.
- VAN OYE (P.), *George Sarton de mens en zijn werk uit brieven aan vrienden en kennissen*, Brussel, 1965.
- VANSCHOENBEEK (G.), *De wortels van de sociaaldemocratie in Vlaanderen. 'Le monde socialiste gantois' en de Gentse socialisten vóór de Eerste Wereldoorlog*, Gent, 1992.

- VERBRUGGEN (C.), "Tijdschriften en literaire strategieën na Van Nu en Straks. Carrièreplannen met Iris (1908) en Nieuw Leven (1907-1910)", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LXXXIII, 2005, no. 4, pp. 1261-1286.
- VERBRUGGEN (C.), "Combining social network analysis and prosopography" in: K. KEATS-ROHAN, *Guide to the Principals and Practice of Prosopography*, 2007, pp. 579-601.
- VERBRUGGEN (C.), "'Vrouwelijke' intellectuelen en het Belgische feminisme in de belle époque", *Verslagen van het Centrum voor Genderstudies*, 2008, pp. 9-27.
- VERBRUGGEN (C.) & CARLIER (J.), "'Professeur de l'optimisme'. Het vergeten sociale, feministische en artistieke engagement van Céline Dangotte (1883-1975)", *Historica*, XXXI, 2008, no. 1, pp. 22-24.
- VERBRUGGEN (C.) & CARLIER (J.), *An entangled history of ideas and ideals. Feminism, social and educational reform in children's libraries and children's literature in Belgium before the First World War*, (submitted).
- WERNER (M.) & ZIMMERMANN (B.), "Beyond comparison: Histoire croisée and the challenge of reflexivity", *History and Theory*, XLV, 2006, no. 1, pp. 30-50.

Le réseau de Reiner Leven et de George Sarton en tant qu'accès à l'engagement intellectuel transnational

CHRISTOPHE VERBRUGGEN

RÉSUMÉ

L'approche large des réseaux (*ego-networks*) du jeune George Sarton et de "son" association *Reiner Leven* (une vie plus pure) révèle une conscience de classe intellectuelle créée par un enchaînement d'idées, d'idéaux et d'initiatives interdépendantes. D'après l'exemple de sociétés hollandaises semblables, l'association *Rein Leven* a été fondée à Gand fin 1905. L'historien scientifique George Sarton (1884-1956) en était l'initiateur. Des conférenciers belges et étrangers y étant invités, abordèrent plusieurs thèmes comme la biologie, le végétarisme, l'art et la littérature, l'éducation (des femmes), le féminisme, etc. Un groupe de jeunes féministes composé d'étudiantes, de professeurs et d'un certain nombre d'ouvrières – les *Flinken* (les courageuses) – a adhéré à *Reiner Leven*. Elles sont devenues des membres essentielles du réseau de *Reiner Leven* et elles s'y sont intellectuellement engagées. Avant la Première Guerre mondiale il y avait une tendance parmi beaucoup

d'intellectuels belges – comme cela fut le cas aux Pays-Bas – à propager leurs idéaux parmi une grande partie de la population et dans les structures du Parti Ouvrier belge. Un des devoirs que les intellectuels s'imposaient était celui de la "vulgarisation intellectuelle". Les idées de Sarton et d'un certain nombre de ses amis ont évolué de marxisme en socialisme intellectuel et éthique. Ils crurent que cette idéologie avait sa place dans le Parti Ouvrier belge. De toute façon, les frontières entre certains mouvements intellectuels et sociaux furent floues. Les mouvements sociaux "nouveaux" et "orthodoxes" interagirent entre eux par des réseaux mélangés dans le temps et dans l'espace.

The ego-network of Reiner Leven and George Sarton as a key to transnational intellectual commitment

CHRISTOPHE VERBRUGGEN

SUMMARY

The broad ego-network approach towards the young George Sarton and 'his' association *Reiner Leven* (Purer Living) reveals an intellectual class awareness that was embedded in a wide range of ideas, ideals and initiatives. Following the example of similar Dutch societies, a *Rein Leven* association was founded in Ghent at the end of 1905. Science historian George Sarton (1884-1956) was the initiator. Domestic and foreign speakers were invited to talk about biology, vegetarianism, art and literature, (women's) education, feminism, etc. A group of young feminists consisting of students, teachers and a number of women workers who called themselves the *Flinken* (the Courageous) collectively joined *Reiner Leven*. They became core members within the network of Reiner Leven and were also socialised as committed intellectuals. Before the First World War Belgian intellectuals, like their Dutch colleagues, wanted to disseminate their ideals within broad layers of the population, within the organisations of the Belgian Workers Party or elsewhere. Intellectuals had rights and duties and one of those duties was "*le devoir de la vulgarisation*". Sarton and a number of his friends evolved from Marxism to an ethical and intellectual socialism and believed that there was a

place for this ideology within the Belgian Workers Party. In any case, the boundaries between certain intellectual and social movements were fluid. 'New' and 'orthodox' social movements interacted with each other through entangled networks in time and space.